

ZACHARIAS URSINUS
EN DE
HEIDELBERGSE CATECHISMUS

Toegevoegd:
Geschiedenis van de Heidelbergse Catechismus in Duitsland
En de ontvangst in Nederland

Door
Ds. G. Bouwmeester

UITGAVE VAN DE WILLEM DE ZWIJGERSTICHTING
TE 's-GRAVENHAGE
1954

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
Tweede versie 2013

ZACHARIAS URSINUS

1534-1583

INHOUD

- 1. Inleiding**
- 2. Ursinus' jeugd**
- 3. Ursinus' te Breslau en Zürich**
- 4. Heidelberg in Ursinus' dagen**
- 5. Ursinus' karakter**
- 6. De Heidelbergse Catechismus**
- 7. Ursinus' verdere arbeid te Heidelberg**
- 8. Ursinus' arbeid te Neustadt**
- 9. Ursinus' geschriften**
- 10. Ursinus' theologie**

TOEGEVOEGD:

Geschiedenis van de Heidelbergse Catechismus in Duitsland

- I. Keurvorst Frederik III en de Catechismus**
- II. De Heidelbergse Catechismus in Nederland.**
- III. Vorm en indeling van de Catechismus**

1. INLEIDING.

Zacharias Ursinus is een naam, die in Gereformeerd Nederland wel bekend is. Hij wordt immers op onze catechisaties altijd naast *Caspar Olevianus* genoemd, als één van de opstellers van onze Heidelbergse Catechismus.

Velen - de meesten zelfs, vermoed ik, - weten echter weinig van zijn leven en arbeid. In de kring van de theologen is hij wat beter bekend. Hij is een theoloog van groot formaat geweest, die in de 16e en 17e eeuw grote invloed heeft uitgeoefend op het theologisch denken van honderden predikanten. Vele predikanten van onze Gereformeerde kerken uit die tijd ontvingen hun opleiding te Heidelberg of studeerden toch uit zijn werken.

Om enigszins te beseffen welke invloed Genève en Heidelberg op het theologisch leven van ons land hebben uitgeoefend moet men zich even voorstellen, hoe de toestand op het gebied van het hoger onderwijs in de 16e eeuw bij ons was.

Vóór de grote Reformatie was in de Nederlanden alleen een hogeschool te *Leuven*. Deze was in 1426 gesticht. In 1431 had paus Eugenius IV deze hogeschool ook een faculteit der heilige Godgeleerdheid gegeven. De hogeschool stond sterk onder de invloed van de Roomse stoel.

Erasmus gaf er op een doorreis enkele colleges en werd om zijn geleerdheid zeer toegejuicht. Hij wilde er echter niet lang blijven. Het peil van het onderwijs stond in die dagen in het algemeen niet hoog in ons land. De uitstekendste geleerden onder de "Broeders des gemenen levens" hadden buitenlandse scholen bezocht.

Toen in eerste tijd na *Luthers optreden* de naam van *Wittenberg* ook in ons land met eerbied genoemd werd en de nieuwe ideeën de aandacht begonnen te trekken, trokken sommige studenten ook daarheen. Luther was een Augustijner monnik geweest. Geen wonder, dat het vooral Augustijner monniken waren die vooral belangstelling toonden voor *het nieuwe licht*, dat was opgegaan.

Wittenberg kende behalve Luther onder zijn professoren *Von Staupitz* en *Karlstadt*. Maar vooral *Luther*, die er 1508-1509 en daarna sinds 1511 werkte, gaf aan deze universiteit een wereldvermaardheid. Hij had ook de universiteit en haar studiegang geheel omgevormd. Hij bond de strijd aan tegen het middeleeuws-scholastisch karakter van de school, tegen Aristoteles, en gaf aan de theologische studiën een geheel nieuwe inhoud. Aristoteles was spoedig vergeten en men bestudeerde weer de Bijbel, Augustinus en andere kerkvaders. De Bijbelse colleges stonden weldra in het middelpunt van de belangstelling.

Toch viel op de duur *Wittenberg* weer tegen, o.a. door de daar heersende losbandigheid onder de studenten. Het Lutheranisme schoot dan ook wel in ons land wortel in de eerste helft der 16e eeuw, maar niet zozeer door wetenschappelijke propaganda. Veel meer door het lezen van de Lutherse Bijbelvertaling en door de eerste martelaren, die in de Nederlanden stierven voor hun geloof. In 1523 werden te Brussel *Hendrik Voes* en *Johannes van Essen* verbrand. Vooral *Antwerpen* was een haard van reformatorische invloeden. De Lutherse kerk heeft hier tot 1585, toen de stad in handen van Parma viel, gebloeid. In Antwerpen werden vóór 1585 ook tal van Bijbels in de volkstaal gedrukt.

Een tijdlang heeft ook de *Wederdoperse stroming* grote invloed in ons land geoefend en tal van martelaren geleverd.

Het *Calvinisme* kwam hier op vanuit de *Zuidelijke Nederlanden*. Hier verscheen al in

1561 een Franse uitgave van de *Nederlandse Geloofsbelijdenis*. Op een te *Armentières* in 1563 gehouden Synode werd dit geschrift reeds als belijdenisgeschrift der Nederlandse Gereformeerde kerken aanvaard. De opsteller van deze Belijdenis was de bekend geworden *Guy de Brès* (of *Guido de Bray*), die o.a. in *Genève* had gestudeerd en tal van gemeenten in de Zuidelijke Nederlanden heeft gediend of gesticht. Hij was het middelpunt van de reformatorische kring daar en bond de strijd aan met de geruchtmakende actie der Wederdopers.

De Nederlandse Geloofsbelijdenis werd aanstonds bij haar publicatie aangeboden aan koning *Philips II*.

Ook in 1566, op de rijksdag te *Augsburg*, werd de Nederlandse Geloofsbelijdenis, vergezeld van een smeekbrief en vertoog, aangeboden aan keizer *Maximiliaan II*, door bemiddeling van dezelfde keurvorst *Frederik III*, Palts graaf, die de stoot heeft gegeven tot de opstelling van de *Heidelbergse Catechismus*.

De Calvinisten in de Nederlanden begeerden evenzeer als die in de Palts, door deze aanbieding van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, een gelijkgerechtigde positie als de Luthersen, die onder de *Augustana*, de Augsburgse Confessie, leefden.

De pogingen van *Willem van Oranje (de Zwijger)* en zijn broeders om de Luthersen en de Calvinisten in de Nederlanden te verenigen, hadden schipbreuk geleden.

Philippus Marnix van Sint Aldegonde en zijn broer *Johannes* hadden beide te *Genève* gestudeerd en waren daar geestverwanten van *Calvijn* en *Beza* geworden en voorvechters van 't Calvinisme in ons land. Marnix heeft dan ook de Prins sterk beïnvloed ten gunste van het Calvinisme.

Nu had Marnix ook een tijdlang als uitgewekene aan het hof van *Frederik III van de Palts* vertoefd en daardoor connecties gekregen met de Nederlandse Gereformeerde vluchtelingen aan de Rijnkant en in de Palts. Deze vluchtelingengemeenten van de Rijnstreek, evenzo die van Oost-Friesland en de omgeving van Londen, zijn van onberekenbaar grote invloed geweest op de zegepraal der hervorming in ons vaderland. Men leze hiervoor bijvoorbeeld de dissertatie van *Dr. A. A. van Schelven*: 'De Nederduitse vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitsland in hunne betekenis voor de Reformatie in de Nederlanden.' Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1908. (Zie: www.theologienet.nl)

Ook de hofprediker van de Prins, *Pierre Lozeleur*, sedert 1567 een vertrouweling van Willem de Zwijger, had te *Genève* vertoefd en was een vriend van *Beza* geworden.

Hij heeft een gunstige invloed op de Prins geoefend en mede ervoor gezorgd, dat zijn sympathieën steeds meer oversloegen naar de Calvinisten. *Lozeleur* was echter veel verdraagzamer jegens andersdenkenden dan de streng Calvinistische Marnix.

Ook het levenswerk van *Ursinus* en *Olevianus* heeft op het Nederlandse volk een sterke invloed geoefend.

Deze invloed is op de duur zelfs dieper en breder geweest dan die van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Dit laat zich gemakkelijk verstaan, omdat de Catechismus een echt volksboek is geworden, waarbij ook de eenvoudige burger leefde, dat hij las en bestudeerde. Men denke hier ook aan de geregelde behandeling van dit Heidelbergse leerboek op de catechisaties en in de middaggodsdienst-oefeningen 's Zondags in de kerken.

Hoeveel commentaren en prekenbundels over de stof van de Catechismus zijn in ons land verschenen na de eerste van *Bastingius*! Niet zonder grote invloed is deze geregelde behandeling van de Catechismus geweest. Spoedig (in 1963; thans in 2013 450 jaar) zullen wij het vierde eeuwfeest van de Heidelbergse Catechismus vieren.

Welk een onschatbare, onberekenbare en diepe invloed heeft dit werk van *Ursinus* en *Olevianus* op ons Nederlandse volk uitgeoefend! En toch weet het meestal heel weinig over de beide jonge Godvrezende en geleerde mannen, die dit boek hebben samengesteld.

In 1563 is dit boekje voor het eerst in het Duits gedrukt op last van de vrome keurvorst, Frederik III.

De Nederlandse Gereformeerde vluchtelingenpredikant, *Petrus Dathenus*, heeft in 1566 dit leerboek in de Nederduitse taal overgezet, - achterin een door hem verzorgde psalmberijming gevoegd - uitgegeven en zo in handen van duizenden Nederlanders gebracht. Bovendien hebben de Gereformeerde vluchtelingen aan de Rijnkant en in de Palts, vóór 1572, de waarde van het boekje van nabij leren kennen in hun godsdienstoefeningen en het op heel hoge prijs leren stellen.

De Palts was voor velen een tweede vaderland geworden, waar zij zich thuis gevoelden onder geloofsgenoten.

Merkwaardig voor deze eerste jaren van de Gereformeerde Kerken is ook, dat naast elkaar de werken van Luther, Melanchthon, Zwingli, Bullinger, Martyr, Calvijn, Beza e.a. werden gelezen en bestudeerd. Zo zijn de *Loci communes* van Melanchthon in Heidelberg aan de Hogeschool lange tijd als leidraad bij de dogmatische colleges gebruikt, ongeveer tot 1600. Van dit zeer beroemde boek uit de eerste tijd van de reformatie verschenen kort achter elkaar tientallen drukken.

Na 1600 werd het te Heidelberg vervangen door *de Institutie of onderwijzing in de Christelijke godsdienst* van Johannes Calvijn, een niet minder beroemd geworden boek.

Ook de boeken van Bullinger zijn in de 16e eeuw druk gelezen in ons vaderland. In 1566 kon deze reformator aan een vriend schrijven, dat de boekhandelaar Froschauer tot hem had gezegd: "ik verkoop nergens meer van uw boeken dan in Nederland". (A. J. van 't Hooft: *De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandse Reformatie*, bl. 97). Vooral het beroemd geworden *Huysboeck van Bullinger* is veel gelezen, vertaald en herdrukt. Maar ook ten aanzien van Bullinger geldt, dat na 1600 Calvijns geschriften de zijne meer en meer verdrongen hebben.

Dat Melanchthons invloed nog zo lange tijd in Heidelberg heeft nagewerkt, lag ook voor een groot deel aan de strijd in de Duits Lutherse Kerken tussen strenge Lutheranen en Philippisten, waarbij Heidelberg aanvankelijk reeds aan de zijde van Melanchthon had gestaan.

Ursinus was verder een leerling van Melanchthon geweest.

Voor *Zanchius*, die na *Ursinus* te Heidelberg, de dogmatiek doceerde, waren Melanchthons *Loci* de eerste wegwijzer naar de volmaakte kennis van Christus geweest.

Ook *Calvijn* was zeer bevriend met Melanchthon en achtte de *Loci* van hem zeer hoog. Hij vertaalde ze bijvoorbeeld in 1546 in het Frans. Toch heeft Melanchthon op de duur geen eigen theologische school kunnen vormen. Hij zat eerst te sterk vast aan zijn vriend Luther en later nam hij een te weifelachtige houding aan. Op de duur heeft *Calvijn* in Duitsland steeds meer de Philippisten – navolgers van Melanchthon – tot zich getrokken.

Een illuster voorbeeld van de ontwikkeling van de Philippisten tot Calvinisten is *Zacharias Ursinus* zelf geweest. Hij vereerde zijn leermeester Philippus zeer, maar koos al spoedig veel beslist dan deze in de avondmaalsstrijd de zijde van de

Zwitserse theologen te Zürich. De zwenking bij Ursinus is wel heel spoedig voltrokken, na beëindiging van zijn studiën te Wittenberg.

2. URSINUS' JEUGD.

Zacharias Ursinus werd geboren te *Breslau*. Het behoorde in die dagen tot Oostenrijk. De Lutherse leer werd er al spoedig bekend en verbreid door *Johann Hesz*, een vriend van de grote Hervormer en kreeg er spoedig zelfs de overhand. Bisschop, domkapittel en monniken behielden er echter hun bezittingen.

Reeds de vader van *Zacharias* had zijn naam *Bar* (Beer) omgezet in *Ursinus*. (Ursus is in het Latijn beer. Ursinus is het adjectief bij Beer en betekent dus: „de Beerachtige“). *Zacharias Ursinus'* vader was afkomstig uit *Neustadt* (Oostenrijk), had in *Weenen* gestudeerd en had daarna als gouverneur of huisonderwijzer van voorname jongemensen zijn brood verdiend. In deze hoedanigheid arbeidde hij dan ook te *Breslau* bij de familie *Pucher von Puchen*. Hij huwde hier met *Anna Rothe*, een bloedverwante van deze familie en trad straks in dienst van de stad *Breslau* als diakonus of uitdeler bij de stadsaalmoezenierskamer. *Caspar Ursinus*, *Zacharias'* vader, was in *Breslau* geacht wegens zijn geleerdheid en godsvrucht. De opvolger van *Johann Hesz*, *Ambrosius Moibanus*, gebruikte *Caspar Ursinus* meermalen als zijn hulpprediker. Toch bleef hij tot zijn dood (1555) in behoeftige omstandigheden verkeren.

Op 18 Juli 1534 werd deze man een zoon, *Zacharias*, geboren. Groter geworden bleek de knaap een uitstekende aanleg voor studie te hebben. Hij bezocht straks de, - onder haar rector *Andreas Winkler*, tot hoge bloei gekomen - *Elisabethschool* en maakte uitmuntende vorderingen. Reeds in 1550, toen hij nog geen 16 jaar oud was, vertrok de jonge *Zacharias* naar de beroemd geworden hogeschool te Wittenberg, waar toen *Philippus Melanchthon* het wetenschappelijk licht was. Een stadsgenoot van Ursinus, *Johannes Aurifaber*, een schoonzoon van de Breslauer predikant *Johann Hesz*, en die in die dagen diakonus aan de slotkerk van Wittenberg was, leidde de jonge *Zacharias* aanstonds bij *Melanchthon* in. Meester *Philippus* heeft de knaap toen zelf eens getest en vond hem geschikt om de openbare colleges bij te wonen. Zo werd de jonge student op 30 April 1550 ingeschreven en wijdde zich van stonde aan met een voorbeeldige ijver aan de studie, die hij hier te Wittenberg tot Augustus 1557 heeft voortgezet.

Zijn vader kon dit alles evenwel niet bekostigen. Hij had echter welgezinde beschermheren in *Breslau*. Onder hen nam al spoedig de eerste plaats in de Breslauer arts *Johannes Krafft (Crato)*, die later als lijfarts en raadsman van de Duitse keizer tot hoge eer en invloed geraakte. *Crato* is niet alleen voor *Ursinus*, maar voor tal van Gereformeerde studenten en theologen een enorme steun geweest. (Zie: Gillet: *Crato von Crafftheim und seine Freunde*. Frank-fort an Main, 1860. Dit boek bevat heel veel wetenswaardigs uit Ursinus' leven en dat van andere theologen uit die dagen. Het is een boek, dat o.a. goed inzicht geeft in de strijd der Philippisten en Calvinisten tegen de felle Lutheranen in dat tijdperk.)

Crato is tot het einde van Ursinus' leven hem trouw gebleven en heeft met zijn pupil, later zijn vriend en leermeester, een uitgebreide correspondentie gedreven in het Latijn. Vele van hun brieven zijn afgedrukt als bijlage in het bovengenoemde werk van Gillet. Ze verdienen een uitgave die hen beter onder het bereik van vele belangstellenden zou brengen!

Door bemiddeling van Crato werd Ursinus te Wittenberg ook opgenomen in de engere kring, die zich om den Praeceptor Germaniae schaarde. Crato was toch een vriend en huisgenoot van Luther en Peucer geweest.

Zo werd gedurende Ursinus' studentenjaren een andere vertrouwde van Melanchthon, *Hubert Languet*, een geleerde en wereldwijze Bourgondiër, ook intiem met Ursinus bevriend en ook dit werd een vriendenband voor het leven.

Ursinus heeft zijn leermeester Melanchthon hoog vereerd. Hij kon het in zijn studententijd reeds niet goed verkroppen, dat men onder de ultra-Lutheranen deze trouwe vriend van Luther, deze grote godgeleerde, deze zachtmoedige leider, na de dood van Luther zoveel verdriet en smaad aandeed. In deze dagen reeds is in Ursinus de scherpe reactie geboren tegen het drijven der felle Luthersen en later is hij steeds een bestrijder gebleven van deze fanatieke vervolgers van Melanchthon en bestrijders van 't Philippisme.

Na voltooide studie te Wittenberg ondernam ook Ursinus, evenals zoveel studerenden in die dagen, een grote reis. De hiertoe benodigde middelen verschaften hem zijn oom Rothe, broeder van zijn overleden moeder, en zijn andere beschermers. Ursinus ontving van de raad van Breslau, als zijn beursstudent, verlof om eerst deze studie-reis te maken, vóórdat hij in dienst van zijn vaderstad zou treden.

Eerst ging hij nu met Melanchthon naar *Worms* en woonde hier het godsdienstgesprek (September 1557) bij. Hij betrad hier historische grond, want in deze zelfde bisschopsstad werd in 1521 de beroemd geworden rijksdag gehouden, waarop Maarten Luther zich had moeten verantwoorden tegenover zijn beschuldigers van pauselijke zijde.

Van Worms vertrok de jonge geleerde naar *Straatsburg*, waar de bekende hervormers *Martin Butzer* en *Johannes Calvijn* gearbeid hadden. Daarna trok hij verder de Rijn op naar *Bazel* en van hier naar *Genève*, om Calvijn zelf te leren kennen. Deze nam de jonge Ursinus vriendelijk op.

Vervolgens richtte hij zich nu naar *Parijs*. Hier wilde Ursinus de colleges in de Hebreeuwse taal volgen onder leiding van *Jean Mercier*. Nadat hij dit een tijdlang gedaan had, ondernam hij de terugreis naar Duitsland via *Zürich*, waar Zwingli gearbeid had, en nu Bullinger de leiding had. Hij knoopte hier geleerde, vriendschappelijke banden aan met mannen als Petrus Martyr, Lavater en Simmler. Daarna keerde hij terug naar Breslau.

3. URSINUS TE BRESLAU EN TE ZÜRICH.

Hier riep de raad hem nu om zijn werk aan te vangen als vierde docent aan de *Elisabethschool*, de school, die hij zelf bezocht had als leerling.

Zijn taak werd o.a. de verklaring van het bekende *Examen ordinandorum* van Melanchthon, een propedeuse voor de a.s. predikanten. Helaas was intussen de rust in de Duitse Hervormde kerken geweken, doordat ernstige meningsverschillen, vooral t.a.v. de *Sacramentsleer*, waren doorgedrongen tot alle kerken, ook die van Breslau.

De meningen waren eerst nog zeer onbelijnd en zeer verscheiden. Men koesterde in Breslau aanvankelijk nog de hoop, dat de autoriteit van Melanchthon de gemoederen zou tot bedaren brengen. Men had voor Melanchthon hier nog grote eerbied. In Ursinus begroette men een bekwaam leerling van hem, die tot zijn intieme vriendenkring had behoord en men meende eerst, dat nu wel de oplossing der geschillen aanstaande was. De tegenover elkaar staande partijen meenden zich alle

met de autoriteit van Melanchthon te kunnen dekken. Nu had Ursinus evenals zijn zachtmoedige leermeester een afkeer van twist en krakeel. Hij wilde ook wel rekening houden met de nu eenmaal bestaande verschillende zienswijzen, voor zover zijn geweten hem dit vergunde.

Anderzijds stuitte hem echter niets meer tegen de borst dan het verbergen of verloochenen van zijn diepe overtuiging. Hij was een vast en consequent denkend man. Wat zijn diepe overtuiging was geworden na ernstig en nauwgezet Schriftonderzoek en toetsing met de gevoelens van anderen, kon hij niet voor zich houden. Toen hij dan ook bij het geven van zijn colleges toegekomen was aan de leer van het heilig avondmaal, gaf hij daarbij een heldere, duidelijke verklaring van zijn gevoelens in deze, omdat deze hem alleen houdbaar en juist waren gebleken.

Dit gevoel stemde vanzelf in het geheel niet overeen met dat van de aanbidders van Luther, zoals Westphal bijvoorbeeld tegenover Calvijn had verdedigd. Ook niet met dat van Scholz te Breslau. Het was toch eigenlijk het gevoel van de Zwitserse theologen, dat Ursinus in deze tijd reeds huldigde.

Spoedig werd Ursinus door zijn tegenstanders dan ook voor een *Sacramentariër* gescholden. Ursinus had echter een zeer diepe studie over de sacramenten gemaakt en was thuis in de Schriften en de kerkvaders als weinigen. Hij antwoordde dan ook op de aantijgingen van zijn tegenstanders op een zeer waardige en hem kenmerkende manier. Hij streed met open vizier, onbevreesd, eerlijk en gedocumenteerd. Hij ontvouwde zijn gevoelens over de sacramenten in "Stellingen over de Sacramenten, over de Doop en over het Avondmaal des Heeren".¹ 1559.

In deze stellingen legde Ursinus met de helderheid en beslistheid, die al zijn theologisch werk heeft gekenmerkt, zijn overtuiging bloot. Een overtuiging, die - zo kunnen wij wel zeggen - ook later onveranderd de zijne is gebleven.

Hij bleek toen reeds een zeer zelfstandig denker te zijn. Ursinus zond de theses ook toe aan zijn leermeester Melanchthon, die hem voor deze arbeid grote lof toezwaaide. De meester zei: 'ik heb grote verwachtingen van Ursinus gekoesterd, maar dit werk overtreft toch mijn verwachtingen verre!'

Dit oordeel van de grote *praeceptor Germaniae* (Melanchthon werd de Voorganger van Europa genoemd) was wel bijzonder vleidend voor de jonge Ursinus, maar zijn tegenstanders grepen de stellingen met bijzondere graagte aan, om hem nog te scherper aan de kaak te kunnen stellen als iemand, die in de Sacramentsleer Luthers standpunt verloochende. Zij hadden om dit te bewijzen nu gegevens te over. Hier bleek toch overduidelijk, dat Ursinus een geheel andere koers hield dan de ultra-Lutheranen.

Ursinus wilde dit ook niet verhelen en om verder gekrakeel te voorkomen, verzocht hij de raad van de stad om te mogen vertrekken. Op 26 April 1560 kreeg hij eindelijk hiertoe de nodige vergunning. Men bedong daarbij echter, dat hij, indien dit zou worden verlangd, bereid zou zijn om naar Breslau terug te keren en zijn vaderstad opnieuw zijn diensten zou wijden.

Ursinus vernam, toen hij naar *Wittenberg* wilde vertrekken, het plotseling *sterven* van zijn hooggewaardeerde leermeester, *Philippus Melanchthon*. Dit bracht wijziging in zijn plannen. Hij wilde nu niet meer naar *Wittenberg* gaan, maar naar *Zürich*. Hij had al in *Petrus Martyr* een vaderlijk vriend gevonden en hij kende niemand, die bij hem

¹ Theses Complectentes breviter et perspicue summam verae doctrinae de Sacramentis, tour Veteris quam Novi Testamenti in genere, speciatim vero de Baptismo et Sacra Coena Domini: scriptae a Zacharia Ursino, Vratislaviae. Anno Christi M.D.LIX. (Ursinus' Opera Omnia; I. kol. 766 v.v.)

beter het gemis van Melanchthon kon vergoeden. *Door dit besluit koos hij wel zeer beslist voor de Zwitserse reformatie* en zei van nu af het kamp der Lutheranen, die zo verdeeld waren in strenge Lutheranen en Philippisten, vaarwel. Hij voorzag toen reeds, dat de ultra-Lutheranen, nadat Melanchthon gestorven was, nog veel heftiger tegen alle Philippisme en Krypto-Calvinisme zouden te velde trekken. En de uitkomst gaf hem geheel gelijk.

Hij ging nog in Wittenberg aan, nam daar afscheid van zijn vrienden, die een moeilijke tijd tegemoet gingen, en reisde door naar Zürich. Niets kon hem bewegen te Wittenberg te blijven.

Op 3 Oktober 1560 kwam hij te Zürich aan, waar hij zeer hartelijk werd opgenomen. Hij nam zijn intrek ten huize van professor *Martyr* en sprak met deze bekwame godgeleerde nog eens alle problemen en vragen door, die de geschilpunten raakten tussen ultra-Luthers en Gereformeerden. Daarbij bleek hem toen, dat hij in alle gewichtige leerstukken en theologische vragen met Martyr één van gevoelen was. Hier werd hij zich dus ten volle bewust, waar hij voortaan zou staan. Hij was geen Lutheraan meer. Ook geen Philippist, die een bemiddelend standpunt tracht in te nemen. Hij stond voortaan geheel en al aan de kant van de Zwitserse theologen. Hij zou strijden aan de zijde van Martyr en Bullinger, Calvijn en Beza. Zijn ideaal was steeds vaster geworden: arbeiden voor de kerken der reformatie, maar steunende alleen op Gods Woord, vrij van het juk van alle menselijke autoriteit, Luther inbegrepen, waar hij in de avondmaalsleer een onschriftuurlijk standpunt innam. Niet heel lang heeft men Zacharias Ursinus te Zürich met rust gelaten.

In het jaar 1561 ontving de al bejaarde *Petrus Martyr* van de Palts graaf, *Frederik III*, de vererende uitnodiging om over te komen naar Heidelberg, en daar als professor aan de omgebouwde universiteit, het werk der reformatie in de Palts te helpen uitvoeren en verstevigen.

De bedaagde geleerde zag er erg tegen op om een zo zware taak, die al de krachten van een jonge man vorderde, op zijn leeftijd nog aan te vatten.

Maar wel wees hij in zijn antwoord aan den keurvorst, dezen vromen voorvechter van de zaak des Heeren op zijn jongere vriend *Ursinus*, die hij in alle opzichten voor de hem toegedachte taak kon aanbevelen. In deze weg werd Ursinus dan naar *Heidelberg* geroepen en vertrok hij in de maand September 1561 via Frankfort am Main, waar hij eerst de Messe bezocht, naar deze stad, om daar zijn gezegend werk te beginnen.

4. HEIDELBERG IN URSINUS' DAGEN.

Heidelberg is één van de oudste universiteitsteden van Duitsland. De universiteit werd in 1386 gesticht. Ze heeft tal van beroemde geleerden voortgebracht. Zo werden vlak vóór de Reformatie voor de theologische studiën ingeschreven *Johannes Oecolampadius* (1499), de latere boezemvriend en rechterhand van Zwingli, en *Philippus Melanchthon* (1509), de vriend en medestrijder van Luther.²

Ook hier in Heidelberg kenmerkte zich het leven aan de universiteit door de onrust van de tijd. De scholastieke middeleeuwse wetenschap worstelde met het opkomende

² Philippus Melanchthon, geb. 1497, heette eigenlijk Schwartzerd. Melanchthon is er de Griekse overzetting van. In 1512 zette M. zijn studie te Tübingen voort, waar hij meer en meer naar 't Humanisme overhelde. In 1514 werd hij magister en gaf voortaan onderwijs aan de universiteit. In 1517 werd hij professor te Wittenberg, doceerde Grieks en werd vriend en medewerker van Luther. Wel een zeer jong en vroeg ontwikkeld man!

Humanisme. Oude en nieuwe geloofsovertuigingen streden bij de studenten om de voorrang. Ook de docenten waren spoedig verdeeld. Maar ook in de Palts drong de Hervorming steeds dieper en breder door. Aan de universiteit werden pogingen in het werk gesteld om evenals te Wittenberg de studiën te vernieuwen en andere methoden in te voeren. Vooral de artistenfaculteit roerde zich in deze, maar vooralsnog vond geen grondige omkeer plaats.

Groot opzien baarde het bezoek van *Luther* te Heidelberg. Op 26 April 1518 hield hij een disputatie in het dikwijls door de universiteit gebruikte refectorium³ van het Augustijnerklooster. Onder de toehoorders bevonden zich o.a. *Johannes Brenz*, later een beroemd geworden Lutherse theoloog, *Martin Butzer*, de reformator in de Elzas (Straatsburg), *Heinrich Stoll*, de latere hofprediker van Frederik II. Dit bezoek van Luther betekende verdere doorwerking van de Hervormde gedachten.

In 1521 poogde de artistenfaculteit, d.i. de *literaire* faculteit, zonder resultaat *Erasmus*, de beroemde Rotterdamse humanist, aan de universiteit van Heidelberg verbonden te krijgen.

In 1546 werd nog *Melanchthon* tevergeefs beroepen.

Ook werd aan deze universiteit in 1555 het zgn. *Collegium sapientiae* (college der wijsheid) opgericht, waarin een 60-80 studenten werden opgenomen, die hier inwoonden, levensonderhoud ontvingen en onderricht ontvingen.

Een soort hospitium dus! Ursinus zou later aan het hoofd hiervan gesteld worden, zodra hij in Heidelberg kwam. Veel tijd, kracht en toewijding heeft hij aan de wetenschappelijke en economische leiding van dit studententehuis gegeven. Soms klaagt hij er over tegenover zijn vriend *Crato*, dat hij zich zelfs met de inkoop van wijn moet belasten en toe moet zien, dat hem geen oude, verschaalde wijn door de gewiekste wijnhandelaren in handen geduwd wordt.

Ook in die dagen versmaadden de studenten al geen goed glas wijn! Tal van Nederlandse predikanten hebben in dit *collegium sapientiae* gehospiteerd en hun opleiding ontvangen.

Men studeerde in die tijd zeer goedkoop. Tal van studenten lagen soms als commensaal bij heren professoren thuis. In Wittenberg kon een student in die tijd met acht goudguldens per jaar toekomen.

Melanchthon was lang niet de enige hoogleraar, die veelbelovende jonge mannen in zijn huis geheel kosteloos opnam. Frederik III veranderde de aard van het *collegium sapientiae* in 1561, door er alleen a.s. theologen in te laten opnemen. In allerlei opzicht is er van dit "college" een gezegende invloed uitgegaan. Toen het gebouw in 1570 door brand vernield werd, heeft de kerkelijke overheid van Heidelberg vrijmoedigheid gevonden om voor de wederopbouw in ons land te collecteren.

Ook het latere zgn. 'Statencollege' te Leiden werd bijna geheel ingericht naar het voorbeeld van het "wijsheidscollege" te Heidelberg.⁴

De materie van het theologisch onderwijs in de tijd van Ursinus, beperkte zich voornamelijk tot de dogmatiek en de exegese, die in nauw verband met elkander onderwezen werden. Uit het Oude Testament werd bij voorkeur onderwezen uit het boek der *Psalmen* en uit de profeet *Jesaja*. Uit het Nieuwe Testament hadden de brieven van Paulus de voorkeur, in het bijzonder die aan de *Romeinen* en aan de *Galaten*.

Reeds in 1556 had de keurvorst, *Otto Heinrich* van de Palts, de Hervormde godsdienst in zijn gewesten ingevoerd, naar het voorbeeld van Wurtemberg. In 1558 werd ook de nieuwe orde aan de universiteit ingevoerd, waarbij advies werd

³ Eetzaal in een klooster.

⁴ Zie Chr. Sepp: Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw, blz. 21.

ingewonnen bij Melanchthon, die in de eerste tijd van de omkeer te Heidelberg groot gezag had in de Palts . Spoedig zou echter een verdere ontwikkeling plaats vinden in meer Gereformeerde geest.

Frederik III was n.l. in 1559 aan de regering gekomen in de Palts . Hij was voor de Hervorming gewonnen en onderhield vooral sterke betrekkingen met *Zürich*.

De Palts is nooit streng Luthers geweest. Het Philippisme heeft er aanstonds de leiding gehad. En dit neigde ook reeds veel meer dan de strenge Lutheranen tot de Gereformeerde visie. *Otto Heinrich*, Frederiks voorganger, was ook helemaal geen tegenstander van de Zwitserse theologen geweest.

Dit bleek o.a. uit de aanstelling van leraars, die de Zwitserse opvatting van het avondmaal waren toegedaan, z.a. Martinus Frechtus, Simon Gryneus, Sebastiaan Munster en Hieronymus Buschius. Ook *Martyr* en *Musculus* had deze keurvorst reeds gaarne met ambten in de kerk van de Palts begiftigd. *Johannes à Lasco*,⁵ de bekend geworden reformator van Oostfriesland en de Londense Gereformeerde vluchtelingengemeente, genoot het bijzonder vertrouwen van Otto Heinrich.

Ook de hofprediker, *Diller*, was niet bijzonder op Luther gesteld, en Otto's geheimschrijver, *Erastus*, evenals zijn kanseliers, *Probus* en *Ehem* openbaarden duidelijk hun sympathieën voor de Zwitserse theologen. Zo werd bijvoorbeeld ook *Petrus Boquinus*, de voormalige prior van een Carmelietenklooster te Bourges in Frankrijk, een Franse vluchteling dus, een Hugenoot, al in 1557 als professor in de theologie te Heidelberg benoemd. *Pierre de Cologne* vond, toen hij uit Metz moest vluchten, te Heidelberg een aanstelling als predikant.

Zó vond Frederik III de toestanden in de Palts dus reeds in een ver ontwikkeld stadium. Men was reeds bezig van de Philippisten tot de Gereformeerde vleugel van de Reformatie over te gaan.

In 1559 voegden zich nog *Frans Hotman* en *Jacob Sturm*, beslist Gereformeerde leiders, bij de groep in Heidelberg.

Toch had onder *Otto Heinrich* ook de fel Lutherse partij een succes geboekt. Zij had het gedaan weten te krijgen, dat één van haar felste en ijverigste bevorderaars in de Palts was geplaatst als Generaal Superintendent, n.l. *Heszhusius*. Hij had een belangrijke functie in het kerkelijk leven en aanstonds begon hij er naar te streven, dat op het gebied van de leer, de liturgie en het kerkelijke leven de ideeën van de Gnesio-Lutheranen zouden verwerkelijkt worden. Met veel vuur en ijver, op niets ontziende wijze en met grote haast ging deze man te werk.

Het Gereformeerd geloof moest uitgeroeid en het bemiddelend standpunt van Melanchthon moest uitgeschakeld worden. Zo trad zijn bedoeling maar al te duidelijk aan de dag en had hij het weldra verkorven bij de voornaamste beampten, predikanten en leden van de universiteit.

Een overtuigd Gereformeerd predikant, *Klebitz*, gaf al spoedig aanleiding, dat *Heszhusius* met hem in scherp conflict kwam. Hij hield n.l. een dispuut over een zevental stellingen, waarin hij de avondmaalsleer van de felle Lutheranen afwees en de opvatting der Zwitsers als de juiste verdedigde.⁶ Nu ontbrandde de toorn van Heszhusius in volle vlam. De generaal superintendent hoorde van het geval, toen hij

⁵ *Johannes à Lasco*, ook wel *Lasky* genoemd, was een Pools edelman, die heel veel voor onze Nederlandse Gereformeerde kerken heeft betekend. Dr. Kuyper Sr. heeft zijn werken in het Latijn weer opgediept en opnieuw uitgegeven onder de titel: *Opera tum edita quam inedita*. *Herman Dalton* schreef in de vorige eeuw een uitgebreide biographie over à Lasco.

⁶ Calvin was in 1549 met de Zürichse theologen tot overeenstemming gekomen inzake de opvatting van het Heilig Avondmaal. De z.g. Consensus *Tigurinus* werd toen opgesteld: de "Overeenstemming van Zürich", die zeer gezegend gewerkt heeft om alle Gereformeerden, zowel van Zurich als Genève samen te binden.

juist in Wezel een bezoek bracht en keerde snuivend van woede terug. In Wezel had Heszhusius zich door zijn fanatisme de scheldnaam verworven: *Tolleman Geckhusen*. Hij heette n.l. Tilemann Heszhusius. Hij verklaarde Klebitz aanstonds voor 'een ketter'. Nu was de keurvorst juist afwezig voor de rijksdag te Augsburg. Zijn plaatsvervanger, de graaf van Erbach, was tegen de moeilijkheden niet opgewassen. Wel maande hij de razende Superintendent tot kalmte, maar werd toen zonder vorm van proces meteen in de ban gedaan door de kleine paus. Heszhusius meende op grond van zijn kerkelijk ambt als superintendent de bevoegdheid hiertoe te hebben.

Verder noemde hij Klebitz op de kansel *een duivel* en goot bij elke gelegenheid de fiolen van zijn gramschap over de Gereformeerde ketter uit. Toen zij samen het avondmaal moesten leiden, wilde de superintendent de kelk aan Klebitz uit de hand rukken en werd de laatste daarna ook in de ban gedaan. Geen predikant mocht meer met Klebitz samen het avondmaal bedienen, geen gemeentelid mocht meer naar hem luisteren of zijn kind bij hem laten dopen of ziekenbezoek van hem ontvangen. Niemand mocht met de gebannene voortaan meer eten en de overheid moest hem, zo gelastte Heszhusius, uit zijn ambt zetten.

Toen de keurvorst in Heidelberg terugkeerde hoorde hij van dit alles en werd getuige van het krakeel. Aanvankelijk probeerde hij de vrede te herstellen door een bemiddelend standpunt in te nemen. Zo meende hij olie op de golven te hebben geworpen en vierde 10 September 1558 met zijn hofhouding het avondmaal, waarbij *Diller* het brood uitdeelde en *Klebitz* de wijn. Maar Heszhusius dacht 'er niet aan hiermee genoegen te nemen. De keurvorst had de *Augustana variata*, d.i. de veranderde Augsburgse Confessie, voorgesteld als gemeenschappelijke grondslag voor overeenstemming en verzoening. Maar de ultra-Lutheranen wilden alleen van de *Augustana invariata* weten, d.i. de Augsburgse Confessie met de oorspronkelijke redactie van art. 10, over het avondmaal. Melancthon had in 1540 de verandering in artikel 10 aangebracht, en een formulering gekozen, die voor de Zwitserse theologen aanvaardbaar was. Calvijn had bijvoorbeeld deze *Augustana variata* ook ondertekend! Maar Heszhusius verklaarde in een preek, uit de *Variata* kon men niet te weten komen, wat men geloven moest op het punt van het avondmaal. Door haar was de Augsburgse Confessie geworden tot een Poolse laars en een wijde mantel, waarin zich de Heere Christus, maar ook de duivel al te gemakkelijk kon verbergen!

Heszhusius' belijdenis van het Avondmaal, die de keurvorst van hem verlangd had, bevatte de uitdrukkelijke verklaring, dat artikel 10 van de Augsburgse Confessie alleen in de zin van Luther te verstaan was en hij sprak uit, dat allen vervloekte Zwinglianen⁷ waren, die niet aannamen, dat het lichaam van Christus "*in* het brood" en daarom ook "*met* het brood" ontvangen wordt. De uitdrukking *met het brood* zou dan bij Luther hetzelfde betekend hebben als: "*het* lichaam en bloed van Christus lichamelijk en wezenlijk met de mond genieten".

Zó geformuleerd konden de Gereformeerden wel de uitdrukking *in het brood* aanvaarden, maar *niet* de uitdrukking *met het brood*. Heszhusius gaf dan ook wel blijk, dat hij goed wist te formuleren en deed scherp uitkomen, dat hij eiste, men moest de *Augustana* zó lezen, dat allen in de ban moesten, die niet leerden, dat het lichaam en bloed van Christus waarlijk aanwezig zijn en uitgedeeld worden in het avondmaal aan alle deelnemende gasten. Hij zag ook goed in, dat de *Variata* een bredere basis vormde, waarop ook de Gereformeerden zich konden vinden. De

⁷ Dit was in die tijd bij de felle Luthersen een scheldwoord, waarmee zij de Gereformeerden gaarne betitelden. Luther had n.l. Zwingli eens in zijn woede op één hoop geworpen met allerlei dwepers en ketteren.

keurvorst wilde echter aan de ultra-Lutheranen geen concessies doen en de Gereformeerden verstoten. Daarom zette hij Heszhusius af als generaal superintendent en bande hem uit Heidelberg, zonder hem enig getuigschrift mee te geven. Om niet partijdig te schijnen liet hij ook *Klebitz* van zich gaan, echter met een goed getuigschrift en onverholten deelneming. Zo hadden de felle Lutheranen in de Palts een besliste nederlaag geleden.

Klebitz gaf buiten de Palts, in Freiburg, een geschrift uit, getiteld: "Sieg der Wahrheit und Ruin der sächsischen Papstthums oder notwendige Antwort auf die Beweisgrunde des Tilemann Heszhusius".

De keurvorst was door het gebeurde nog bevestigd geworden in zijn sympathieën voor de Zwitserse opvatting van het Avondmaal. Toch meende hij om des lieven vredes wil nog een bemiddelingsontwerp te moeten voorstellen. Hiertoe werd een advies gevraagd aan Melanchthon, dat 28 Oktober 1558 binnenkwam. We laten het hier afdrukken, omdat men er de geest van Melanchthon zo duidelijk uit kan proeven. Ook omdat eruit blijkt, dat zulke bemiddelende standpunten niet meer baten, als de tegenstellingen zó verscherpt zijn als dit in de Palts het geval was. Ursinus was in deze zijn grote leermeester vooruit, toen hij in 1559 te Breslau welbewust zijn positie als Krypto-Calvinist prijs gaf en helder en beslist koos voor de Gereformeerde zienswijze in de sacramentsleer.

Het bedoelde advies aan de keurvorst luidde:

"Het is niet moeilijk maar wel gevaarlijk om te antwoorden. Toch wil ik thans zeggen, wat ik over het strijdpunt van die leer (over het Avondmaal) in de herinnering kan oproepen en ik bid den Zoon van God, dat Hij mijn inzicht en de uitkomst wil leiden. Het lijdt geen twijfel, dat uit de strijd inzake het avondmaal onafzienbare worstelingen en gevechten zullen volgen, omdat de wereld gestraft wordt voor haar afgodendienst en andere zonden. Laat ons daarom smeken, dat Gods Zoon ons wil leren en regeren. Daar er echter overal zwakken zijn en die in de leer der kerk nog niet onderwezen zijn, maar veelmeer in hun dwalingen zijn bevestigd, moet men deze zwakken ontzien.

Uit dien hoofde, billijk ik het optreden van den doorluchtige keurvorst, dat hij de beide strijdende partijen het zwijgen heeft opgelegd, opdat er geen scheuring in de jonge kerk ontstaan zal en de zwakke gemoederen in Heidelberg en omgeving niet in onrust gebracht worden, en ik hoop, dat de ruziemakers aan beide kanten weg blijven. In de tweede plaats bestaat er behoefte, dat de overigen, na verwijdering van de strijdlustigen, tot overeenstemming komen wat de algemene formule van de woorden betreft.

Bij dit punt in geding zou het 't beste zijn zich aan de woorden van Paulus te houden: "Het brood, dat wij breken, is dat niet de gemeenschap van het lichaam van Christus, enz."

Ook over het gebruiken van het avondmaal moet breedvoerig gesproken worden, opdat de mensen uitgenodigd worden tot een waarachtige liefde tot dit onderpand en tot een veelvuldig gebruik ervan.

Ook het woord "gemeenschap" moet verklaard worden. Het betekent niet: 'de natuur van het brood wordt (in een andere natuur) omgezet', zoals de *Papisten* zeggen. Ook niet, zoals de *Bremers* zeggen, het brood is het *wezenlijke* lichaam van Christus. Ook niet, zoals *Heszhusius*, het brood is het *ware* lichaam van Christus. Maar het is een *gemeenschap* (d.w.z. datgene, *waardoor* de vereniging met het lichaam van Christus tot stand komt) die bij het gebruiken ontstaat. En dit niet *gedachteloos*, zoals wanneer ... muizen aan het brood knagen.

Op het heftigst vechten de Papisten en die op hen gelijken, ervoor, dat men zal zeggen: het lichaam is ook *buiten het gebruik* ingesloten in de tekenen van het brood of in het brood; en zij verlangen de aanbidding ervan; zoals *Mörlin*⁸ te Brunswijk zei: Du muszt nicht sagen Mummum, sondern Du muszt sagen, was dieses ist, das der Priester in der Hand hat". *Sarcerius*⁹ wil de gevallen stukjes verzamelen en in uitgegraven grond verbrand hebben. Toen wij voor twee jaar te *Worms* waren, kregen wij van een hof de vraag tot ons gericht, of het lichaam van Christus in de buik terecht komt?

Met verwerping van zulke wonderlijke vragen, is het nuttiger om de woorden van Paulus aan te houden en over het gebruiken (van 't avondmaal) de mensen recht te onderwijzen.

Men kan de formule van de woorden in "'t Mecklenburger onderzoek" inzien, waar ook een uiteenzetting van het gebruik van de maaltijd te vinden is. De Zoon van God is immers *aanwezig* in de dienst des Evangelies en dáár is Hij ook zeker werkzaam *in de gelovigen*. En tegenwoordig is Hij niet om de wille van het brood, zoals Hij immers zegt: "*Blijft in Mij en Ik in u*".

En door deze waarachtige vertroosting maakt Hij ons tot Zijn leden en betuigt, dat Hij onze lichamen weer zal opwekken. Zó verklaren 'de ouden het Avondmaal des Heeren.

Maar deze ware en eenvoudige leer van het gebruik noemen velen dubbelzinnig en zij willen, dat gezegd wordt, of het lichaam in het brood of in het teken van het brood is, precies alsof het sacrament was ingezet ter wille van het brood en van die Papistische aanbidding. Overeenkomstig dit alles stellen zij zich voor, hoe zij het in het brood insluiten. Anderen hebben een Conversie (een verandering), anderen weer de *Ubiquiteit*¹⁰ uitgedacht.

Al deze wonderlijke opvattingen zijn aan de oudheid onbekend.

Heszhusius wil zich niet aan de zijde van *Origenes* scharen, die het brood en de wijn *symbolen* van het lichaam en bloed noemt. Smadelijk verwerpt hij ook *Clemens* van Alexandrië. Zal hij dit evenzo zeggen van *Augustinus*, *Ambrosius*, *Prosper*, *Dionysius*, *Tertullianus*, *Beda*, *Basilius* en *Gregorius* van Nazianze, 'die het "*het afgebeelde lichaam*" noemt, van *Theodoretus*, die van het brood zegt, dat het zijn natuur niet veranderd heeft?

Welke is dan toch die zo machtige autoriteit van Heszhusius, dat wij eerder hem moeten bijvallen dan zovele oude en op de proef gestelde schrijvers, die in het openbaar betuigen, dat toentertijd de Kerk het Papistische dogma en de transsubstantiatie niet gehad heeft, zijn ze echter nieuw in de Kerk, *dan is te bedenken, of het nieuwere niet ook geoorloofd is, een nieuw dogma in de Kerk in te voeren?*

Ik weet weliswaar wel, dat veel wat nieuw is onder de titel van oud geciteerd wordt, waarover de geleerden mogen oordelen.

Maar ik wil thans geen lang onderzoek instellen noch met vechtlustigen disputeren, die vadermoord en afgoden rechtvaardigen; ook ik ondervind hun woede!

Maar zoveel heb ik naar mijn oordeel willen aanduiden, wat ik geloof, dat ook in die streek (de Palts n.l.) bij de weifelende houding van de jonge kerk te doen is.

⁸ *Mörlin* was een ijverige Lutheraan, soms hartstochtelijk in zijn verdediging van de streng Lutherse partij. In Brunswijk was hij superintendent en eerste stadspredikant.

⁹ *Sarcerius* (*overl.* 1559) was ook een voorvechter van 't streng Lutherse standpunt en stond uitgesproken tegenover Melanchthon.

¹⁰ *Ubiquiteit*, zo noemde men de Lutherse opvatting, dat Christus' lichaam overal (*ubique*, Lat.) tegenwoordig is, waar 't avondmaal bediend wordt.

Ik blijf bij het inzicht, dat men de twisten van beide zijden moet verhinderen en *een enkelvoudige formule* van de woorden moet gebruiken. Wie dit niet naar de zin is en wie zo niet tot de Communie wil komen, aan dien zij het overgelaten naar zijn mening te handelen, alleen hij moet geen scheuring onder het volk verwekken.

Ik bid echter den Zoon Gods, onze Heere Jezus Christus, Die ter rechterhand van de eeuwige Vader zit en Zijn eeuwige Kerk door 't Woord van het Evangelie vergadert, dat Hij ons lere, leide en bescherme.

Ik wens ook, dat eenmaal op een godvrezende Synode over alle twistpunten van deze tijden beraadslaagd zal worden."¹¹

Uit dit advies van Melanchthon blijkt wel zeer duidelijk, dat hij de ubiquiteitsleer en de wonderlijke meningen der felle Luthersens radicaal verwierp. Hij was wel ver verwijderd van zijn oorspronkelijk standpunt in de dagen van de opstelling van de *Augustana* (invariata) 1530!

Het aanhalen van het gevoelen der Roomsens en van enkele uitwassen bij de felle Luthersens diende ertoe om de laatsten zonder het zo te zeggen toch gevoelige slagen toe te brengen. Afzonderlijke theologen als Mörlin, Sarcerius en Heszhusius worden in dit advies bestreden, maar van de Augsburgse Confessie wordt geen gewag gemaakt. Toch had Heszhusius zich juist op deze belijdenis beroepen. Op de *invariata*!

Melanchthon liet dus welbewust de kern van het geding onbesproken! Hij sprak niet over het verheerlijkte lichaam van Christus in het brood, noch over het genieten van dit lichaam met de mond of door de ongelovigen, aan het avondmaal.

De leer van de Gereformeerden, die Melanchthon in 1530 nog als een droeve dwaalleer had verworpen, was thans voor hem zijn leidstar geworden! Dit kwam doordat Melanchthon de argumenten van Gereformeerde zijde uit de kerkvaders had getoetst en juist bevonden.

Over de eigenlijke kwestie in geding met Heszhusius, n.l. de verhouding van de menselijke natuur van Christus tot de avondmaalsviering, zweeg Melanchthon in 't advies. Wel sprak hij uit, dat Christus in de gelovigen werkte, maar daarover was geen verschil. Het ging om de vraag, of het lichaam en bloed van Christus bij de viering van het avondmaal ook door de ongelovigen ontvangen wordt.

Hier hielp niet meer een vage formule of het om de eigenlijke kwestie heendraaien.

Het bemiddelend standpunt en streven van Melanchthon kon in de Palts in deze tijd geen baat brengen ter verzoening van de partijen.

De keurvorst gebruikte het advies van Melanchthon allereerst om de hardnekkige Lutheranen opzij te zetten. Sommigen verlieten ook de Palts uit eigen beweging. Alleen een verdwijnende minderheid voerde nog oppositie.

Daarop vond in 1560 te Heidelberg een godsdienstgesprek plaats.

Het was bij een bijzondere gelegenheid. Een broer van de Lutherse hertog Johan Frederik van Saksen trad in het huwelijk met een prinses van de Palts. Daarom was de hertog naar Heidelberg gekomen en had een paar Lutherse voorvechters meegebracht, n.l. de theologen Mörlin, hiervoor genoemd in Melanchthons advies, en Stöszel. De disputatie begon onder tamelijk veel praal. Van de kant van de Palts traden *Peter Boquinus*, *Thomas Erastus* en *Paulus Einkorn* in het krijt.

Vijf dagen lang werd gedisputeerd, vanzelf zonder dat één van beide partijen van ongelijk overtuigd was. Wel waren de wederzijdse standpunten veel scherper

¹¹ De tekst van dit advies is te vinden in het Duits bij Karl Sudhoff: C. Olevianus und Z. Ursinus. Leben und ausgewählte Schriften. Elberfeld 1857.

uitgekomen en was nu bewezen, dat men met het bemiddelend standpunt van Melanchthon in deze geschillen niets kon bereiken. *Stöszel* is enige tijd later Gereformeerd geworden. Misschien mede als vrucht van dit dispuut? Door deze disputatie zag de keurvorst, Frederik III, ook beter in, dat hij geen weifelende houding meer mocht aannemen. Het drijven der Lutherse vorsten in Duitsland werd hem hoe langer hoe meer duidelijk. Hij koos dan ook steeds beslister voor het Gereformeerde standpunt.

Korte tijd na bedoeld godsdienstgesprek besloot de keurvorst de Luthersen in de Palts geheel opzij de te zetten en de theologische faculteit geheel met Gereformeerde mannen te doen bezetten. Het was de tijd, waarin de vorst meestal besliste welke religie in zijn land zou geleerd en bevorderd worden.

Zo kreeg *Boquinus Emanuel Tremellius*,¹² een door Martyr tot de Gereformeerde kerk bekeerde Italiaan als collega naast zich. Ook probeerde de keurvorst *Petrus Martyr* zelf uit Zürich naar Heidelberg te halen. Evenwel, zoals we reeds zagen, zonder vrucht. Wel werden echter twee, jonge, bekwame en vurige theologen aangetrokken n.l. *Caspar Olevianus*, die uit Trier kwam, en *Zacharias Ursinus*.

Caspar Olevianus was door de keurvorst uit de kerker van de bisschop van Trier gered. Hij voelde zich voortaan vanzelf nauw aan Frederik III verbonden. Hij was een leerling van Calvijn.

Met grote ijver gaf hij zich aanstonds aan zijn werk aan het Collegium Sapientiae en de dogmatische colleges, 1560/1561.

Bij Ursinus' komst stond hij echter dit werk aan hem af en gaf zich meer voor 't practische werk in de kerken van de Palts. Hij had tevoren reeds een uittreksel uit Calvijns *Institutie* gemaakt voor de studenten. Het vond veel bijval, bijzonder ook van Farel en werd gedrukt. Hij deed echter veel meer. Spoedig had hij het er op toegelegd om de orde en tucht van de Gereformeerde kerken in het buitenland en in het bijzonder die van Genève, ook in de Palts ingevoerd te krijgen. Hij trad hiertoe in briefwisseling met Calvijn en wisselde met hem herhaaldelijk van gedachten. Zo ontving hij van Calvijn een uitvoerig verslag van de te Genève geldende praxis. Calvijn wees hem er op, dat de invoering van de kerkelijke tucht veel haat en bitterheid zou opwekken bij velen. Maar om Christus' wil moest men doorzetten! Hij zag reeds het verzet van de juristen dreigen, vooral dat van *Erastus*.

De Heidelbergse faculteit trad in deze tijd ook op ten gunste van de door de Straatsburger Lutheranen zeer in het nauw gebrachte Calvinistische theoloog *Hieronymus Zanchius*, die te Straatsburg de leer van de predestinatie krachtig verdedigd had en daarom vervolgd werd. Later zou deze uiterst bekwame godgeleerde Ursinus te Heidelberg opvolgen op de leerstoel der dogmatiek. In deze Heidelbergse kring, die wij nu enigszins hebben leren kennen, kwam *Zacharias Ursinus* aan in de herfst van 1561. Het zou een grote aanwinst blijken voor de Palts.

¹² *Emanuël Tremellius* (1510-1580) was een Jood, die in het huis van kardinaal Pole was gedoopt. Later leraar aan de kloosterschool te Lucca. Nog later Hebreeuws leraar te Straatsburg en professor te Cambridge. 1554-1561 rector van het Hornbacher gymnasium. 1561-1567 professor te Heidelberg. De laatste jaren van zijn leven werkzaam te Sedan. Hij vertaalde de Geneefse Catechismus in 't Hebreeuws en gaf met Franciscus Junius een vertaling van het O.T. met korte aantekeningen in 't licht, in 5 banden.

5. URSINUS' KARAKTER.

Ursinus was een man van grote talenten. Hij was pessimistisch van aanleg, maar uitermate ijverig. Hij kende een ongeëvenaarde werklust en had een heldere geest. Bekend is hij om zijn helder en zuiver formuleren van ingewikkelde kwesties. Hij was standvastig, onwrikbaar in zijn eenmaal gevestigde overtuiging en deze was beslist Gereformeerd. Bij ervaring wist hij reeds, hoe de stand van zaken in de Lutherse wereld was geworden, welke strijd hem wachtte tegen de ultra-Lutheranen, die overal in Duitsland het Gereformeerde standpunt gram waren en die het zelfs gaarne zouden uitroeien.

In het algemeen strookten echter twistgesprekken niet met zijn vreedzame aard. Hij zag al spoedig in, dat het dikwijls niet ging om de waarheid, maar om gelijk te hebben. Hij zag ook wel, dat men niet kieskeurig was in 't gebruik van wapens en dat men alles aangreep om zijn tegenstander maar te kunnen verwonden.

Ursinus zelf was een nobele strijder. 't Was hem om de waarheid te doen. Hij had er zich met de borst op toegelegd om een gevestigde en goed gegronde overtuiging te hebben. Bovendien was hij een diep vorser en consequent denker. Hij had een neiging tot stille gestrengde studiearbeid. Hij was een mens met een fijn en teer besnaard gemoedsleven. Juist door deze trek stootte hij zich telkens aan het harde, ruwe leven. Ursinus heeft geen gemakkelijk leven gehad.

Zijn brieven aan zijn vriend Crato getuigen er telkens weer van, hoe zwaar hem soms de arbeid viel. Hij kende de moeiten en strijd van de Christelijke loopbaan. Hij zag telkens onder broeders de haat, de nijd en de afgunst woeden en werd soms zeer teleurgesteld in leidslieden van zijn tijd. Met een bloedend hart merkte hij de verscheurdheid en verdeeldheid in het Hervormde kamp op.

Hij had ook nooit grote gedachten van zichzelf of van zijn arbeid. Het tegenovergestelde was juist waar. Hij vond zichzelf maar een zwakke en onbenullige leerling, die eigenlijk niet waard was om meegeteld te worden. Ursinus was een man die leed aan te grote bescheidenheid. Hij was daardoor soms kleinmoedig. In Juli 1561, toen hij besloten was naar Heidelberg te gaan, schreef hij nog aan zijn vrienden, hoezeer hij opzag tegen de moeilijkheden, die hem in de Palts zouden wachten. Hij zag wel aankomen, hoeveel strijd er zou moeten gevoerd worden met de felle Lutheranen om een Gereformeerde universiteit in Heidelberg en om de handhaving van de Gereformeerde leer in de Palts. Zou hij tot dit grote werk in staat zijn?

Hij meende toen, dat men in Heidelberg zijn krachten overschat had! Zelfs slaakte hij eens in die dagen de woorden: "Och, dat de zaak toch beëindigd ware, en ik mij ergens in een hoekje mocht terugtrekken! Ik zal mij alle moeite getroosten om mij ergens op het platte land of in een dorp terug te trekken".

En toch heeft de Heere deze zwakke, zwaartillende en klein van zichzelf denkende man tot groot werk bekwaamd en tot grote dingen in staat gesteld. In de arbeid aan onze Heidelbergse Catechismus heeft Ursinus werk geleverd, dat de eeuwen verduurd heeft en duizenden, zelfs miljoenen tot zegen is geweest.

Welk een kostelijk *troostboek* heeft hij ons nagelaten! Voor hoeveel kinderen Gods is dit boek de gids door het leven geworden, een lijfboek in donkere dagen, een staf om op te leunen.

Gelukkig dat deze zwakke, zwaarmoedige, teergevoelige man van God een zeer werkzame geest en een zeer vlijtige aard had ontvangen. Hij zat nooit bij de pakken neer. Hij heeft in zijn korte leven - Ursinus werd nog geen 49 jaar oud - gewoekerd met de gaven hem door God verleend. Bijna dag en nacht! Hij zag er nooit tegen op

om een stuk van de nacht bij zijn arbeidsdag aan te knopen om althans te pogen door zijn overmatig belast programma heen te worstelen.

Direct na zijn aankomst te Heidelberg nam de jonge Ursinus al deel aan de strijd tegen den fanatieke *Heszhusius*. Hij gaf een klein geschrift in het licht, gericht tegen de argumenten van de felle Lutheraan, in de avondmaalskwestie, argumenten ontleend aan de Kerkvaders. Dit boekje is een voorloper van de talrijke strijdschriften, die Ursinus met zoveel zorg heeft opgesteld ter verdediging van de door tegenstanders fel aangevochten Gereformeerde dogmata.

Zo kreeg Olevianus in Ursinus een uitnemende plaatsvervanger. Ursinus was iets ouder dan zijn collega. (Ursinus geb. 18 Juli 1534; Olevianus, geb. 10 Aug. 1536). Hun karakters verschilden ook nogal.

Olevianus was veel meer gericht op het praktische kerkelijke leven. Regeling van orde en tucht in de kerk, liturgie en kerkrecht, namen zijn aandacht in beslag. En dan zijn werk als superintendent! Hij moest heel wat herstellen, wat door Heszhusius in sterk uitgesproken Lutherse banen was geleid! Hij was de man van de organisatie en heeft als organisator van het kerkelijk leven in de Palts grote betekenis gehad. Hij stelde de formulieren op, waaraan onze Nederlandse Gereformeerde kerken in hun liturgische formulieren zoveel te danken hebben! Olevianus had ook in 't bijzonder 't vertrouwen van de keurvorst. Ook als kanselredenaar muntte Olevianus veel meer uit dan Ursinus. De laatste was veel meer de geleende, die in de studeerkamer wikt en weegt tot diep in de nacht; de man van de godsdienstgesprekken en van de adviezen, de onovertroffen disputator, de kenner van de Heilige Schrift en de kerkvaders, die de argumenten voor 't grijpen had!

Aan deze jonge, knappe, vrome en ijverige theologen, Ursinus en Olevianus droeg de keurvorst al heel spoedig na hun komst te Heidelberg op om een Catechismus samen te stellen en vooral uit hun samenwerking is het wijd en zijd later zo geliefde en bewonderde leerboek ontstaan: *de Heidelbergse Catechismus*, één van de drie formulieren van enigheid onzer Gereformeerde kerken in Nederland.

6. DE HEIDELBERGSE CATECHISMUS.

Over het ontstaan van de Heidelbergse Catechismus is veel geschreven en nog steeds heerst er niet bij de onderzoekers in alle punten overeenstemming. Dit vindt ten dele zijn oorzaak dáárin, dat onderscheiden oorlogen, die Heidelberg ,en omgeving in de loop der eeuwen geteisterd hebben, o.a. een onherstelbare schade hebben aangericht in de archieven van de universiteit en in tal van kostbare bibliotheken. Zo weet men ook nog niet uit aanwijsbare bronnen welk aandeel in de samenstelling en eindredactie van de Heidelbergse Catechismus Olevianus gehad heeft.

Het aandeel van Ursinus is zeer groot en belangrijk geweest. Hij stelde reeds als vóórarbeid een grote en een kleine Catechismus op, de z.g. *Major* en *Minor*.¹³ Sommigen menen, dat Olevianus nogal invloed heeft uitgeoefend bij de eindredactie

¹³ Te vinden in Ursinus' Opera Theologica (ed. 1612): deel I, kol. 10 v.v. en kol. 34 v.v. Zij werden beide indertijd door schrijver dezes vertaald en werden opgenomen in het Geref. Weekblad "de Reformatie", 9 Sept. 1938 v.v. en 9 Juni 1939 v.v. De Major of Grote Catechismus van Ursinus werd later in boekvorm uitgegeven bij J. H. Kok te Kampen. 1941.

van de Heidelbergse Catechismus, de oorspronkelijke Duitse editie.¹⁴

Wie breder wil lezen over de ontstaansgeschiedenis en lotgevallen van de Heidelbergse Catechismus kunnen wij de volgende werken aanbevelen: *Dr G. D. J. Schotel, Geschiedenis van den oorsprong, de invoering en de lotgevallen van den Heidelbergse Catechismus*, Amsterdam 1863.

Dr. J. I. Doedes, De Heidelbergse Catechismus in zijn eerste levensjaren 1563-1567, Utrecht 1867.

Dr. M. A. Gooszen, De Heidelbergse Catechismus, textus receptus met toelichtende teksten, Leiden 1890.

Alb. Wolters, Der Heidelb. Katech. in seiner ursprünglichen Gestalt, herausgegeben nebst der Geschichte seines Textes im Jahre 1563, Bonn 1864. Dezelfde schreef ook: *Zur Urgeschichte des Heidelberger Katechismus in: Theolog. Studien und Kritiken*, Jrg. 1867.

Verder de reeds genoemde werken van *Sudhoff* en *Gillet*. A. Lang, *Der Heidelberger Katechismus und vier verwandte Katechismen*, Leipzig 1907. In dit laatste werk, ook in dat van M. A. Gooszen, is o.a. de Latijnse tekst van Ursinus' Major en Minor te vinden.

Een van de allereerste dingen, die de opstellers van de Heidelbergse Catechismus gedaan hebben is geweest de samenlezing van de catechetische litteratuur uit de Gereformeerde Kerken van die dagen. Men kon toch veel leren van wat in Straatsburg, Bazel, Zürich, Genève, Emden en Londen op 't gebied van de Catechese was vervaardigd en uitgegeven. Zo kon men winst doen met wat mannen als Bullinger en Leo Judae, Oecolampadius, Butzer en Capito, Calvijn, à Lasco en Micron hadden geschreven voor de catechese.

Het beste is uit deze bronnen samengelezen en omgebouwd tot een nieuwe Catechismus, die voortreffelijke eigenschappen bezit en in de loop der eeuwen zijn waarde en betekenis duidelijk heeft gedemonstreerd. Het was en is nog steeds een niet spoedig te hoog gewaardeerd boekje voor alle gelovigen, die prijs stellen op een Schriftuurlijke leiding!

In de eerste uitgave van 1563 kwam de bekende vraag over het onderscheid van het Heilig Avondmaal en de Paapse mis nog niet voor. Vraag en antwoord 80 zijn later op last van de keurvorst door Olevianus toegevoegd, eerst in beknopter vorm (2e uitgave) en straks in scherper en uitgebreider vorm (3de uitgave).

De 2^e en 3^e uitgave van de Heidelbergse Catechismus werden ook nog in hetzelfde jaar 1563 bezorgd. De laatstgenoemde uitgave (derde) is de officiële geworden.

Een merkwaardig verschijnsel vertoont de *Grote Catechismus* van Ursinus. Hij is geheel opgezet op het stramen van het verbond der genade. Het boekje heeft dus ook betekenis voor het kennen van Ursinus' gedachten over het genadeverbond. Hij en zijn collega Olevianus hebben veel over het genadeverbond geschreven.

Nu heeft Ursinus de opzet van de Major in de Minor niet volgehouden en deze is ook niet in onze Heidelberger Catechismus te vinden. In dit opzicht lijkt de Heidelbergse Catechismus dus meer op de Minor dan op de Major. Anderzijds zijn toch weer uitbreidingen van de Minor opgenomen, die teruggaan op de Major. Ook noemt Ursinus in zijn Prolegomena op de verklaring van de Heidelbergse Catechismus (Opera I, kol. 47) de twee hoofddelen van de leer der kerk: *Wet en Evangelie*, en zegt

¹⁴ Bekend is geworden het boekje van Olevianus: *De vaste Grond*; een verklaring van de artikelen des geloofs, een bredere bespreking in vragen en antwoorden van de stof vervat in de Zondagen 5 tot en met 23 van onze Heidelbergse Catechismus. Zie Sudhoff, a.w. 392-410.

dat hierin, de ganse inhoud van de Heilige Schrift vervat is of het verbond tussen God en mensen. "Daarom is het nodig, dat daarin worden verklaard de voornaamste hoofdstukken van het verbond, n.l. wat God ons belooft en voor ons doet (vgl. vr. 22 Heid. Cat.) d.i. de genade van de vergeving der zonden en het eeuwige leven, en wat Hij aan de andere kant van ons eist, d.i. geloof en gehoorzaamheid. Deze dingen worden ons in Wet en Evangelie geleerd".

Op soortgelijke wijze spreekt Ursinus telkens over het genadeverbond. Zie ook bij de *Explicationes catecheticae* op Zondag 6 Heid. Cat.

De vraag is nog nooit klaar beantwoord, waarom de opstellers van de Heidelbergse Catechismus van *het schema van het genadeverbond* uit de grote Catechismus van Ursinus zijn afgeweken, al heeft men wel eens suggesties gedaan.

In de kleine Catechismus is reeds heel veel gewijzigd én weggelaten. Men krijgt de indruk dat dit het tweede ontwerp is geweest. Maar ook deze Minor is toch niet aanvaard door de keurvorst en de synode. Blijkbaar hebben ook anderen als Olevianus op de eindredactie nog grote invloed uitgeoefend. De Synode vergaderde over de eindredactie nog 5 dagen en toen werd het boekje vastgesteld met algemeen goedvinden van synode, theologische faculteit en superintendenten.

De keurvorst heeft dus alle instanties geraadpleegd en de Kerk mede laten beslissen. Schotel spreekt zelfs van een bestaand memoriaal van de keurvorst, waaruit zou blijken, dat hijzelf hier en daar veranderingen in de Catechismus heeft aangebracht, voordat hij naar de eindredactie het licht zag. De Heidelbergse Catechismus kan daardoor gezien worden als een werk van de Heidelbergse theologen, waarachter de ganse Gereformeerde christenheid uit die dagen staat. Ursinus maakt dan ook in zijn voorrede tot de apologie van de Heidelbergse Catechismus melding van Godzalige en in de christelijke leer bedreven *vermaarde mannen*, aan wie de keurvorst de vervaardiging van de Catechismus heeft opgedragen.

Hij was zeer bescheiden van aard, zagen we reeds. Wie zijn werken leest en vergelijkt met de Catechismus, komt tot de slotsom, dat hijzelf toch wel een zeer belangrijk aandeel gehad heeft in 't samenstellen van dit juweel van catechetische onderwijzing.

Van betekenis is ook wat Olevianus geschreven heeft aan Bullinger, na de uitgave van de Catechismus, toen hij hem de Zürichse theologen toezond: men heeft het beste uit de Gereformeerde literatuur samengelezen. Het goede in de Catechismus is vooral te danken aan de Zürichers. De keurvorst zelf spreekt in zijn voorrede van de Heidelbergse Catechismus, dat dit boekje het licht ziet "mit Rath und Zutun Unserer gantzen Theologischen Facultet auch allen Superintendenten und furnehmsten Kirchendienern".

Onder de laatstgenoemden zullen wij zeker moeten denken aan de professoren Boquinus en Tremellius en vooral *Ursinus*. En onder de superintendenten nam *Caspar Olevianus* wel de voornaamste plaats in. Al heeft dus o.i. *Zacharias Ursinus* het *leeuwenaandeel* gekregen in de voorbereiding en opstelling van de Heidelbergse Catechismus, hij was zeker niet de enige opsteller en eindredacteur.

Bij vergelijking valt het op, dat sommige vragen en antwoorden, uit de vóórarbeid van Ursinus, als twee druppels water gelijken op die uit andere Gereformeerde Catechismi. Vergelijken wij Major en Minor met de Heidelbergse Catechismus dan valt ons op, dat de totaalopzet van onze Heidelberger het meest lijkt op Ursinus' Minor.

In de *leer van de rechtvaardiging* is verbetering aangebracht. Invloed van Olevianus? In de *leer van de sacramenten* is o.i. achteruitgang te constateren, doordat de oer-

Gereformeerde gedachte, *dat de gelovigen ook hunnerzijds in de sacramenten zich verplichten jegens de Heere* is weggelaten. Calvijn in zijn Catechismi doet hier hetzelfde als onze Heid. Cat. à Lasco niet. Deze laatste brengt ook in rekening de verplichting der gelovigen door het sacrament.

In ons doopsformulier is deze zijde van het sacrament wèl in rekening gebracht. (In alle verbonden zijn *twee* delen begrepen!) Ook prof. Dr. H. Bavinck heeft in zijn Gereformeerde Dogmatiek (deel IV, blz. 516, 2e editie) bij de definitie der sacramenten de tweezijdigheid van het sacrament opgenomen. Hij schrijft daar: "Dienovereenkomstig omschreef de Gereformeerde theologie de sacramenten als heilige zichtbare tekenen en zegelen, van God ingesteld, waardoor Hij de beloften en weldaden van het genadeverbond aan de gelovigen te beter te verstaan geeft en verzekert, *en dezen hunnerzijds voor God, engelen en mensen hun geloof en liefde belijden en bevestigen*". Vergelijk Grote Catechismus van Ursinus, vr. 31, 275.

Enerzijds is verder heel wat stof weggelaten, ook nog uit de Minor, die weinig waarde had voor de religieuze onderwijzing van het volk.

Ook de *leer van de predestinatie* is weggelaten, al bleef de Catechismus toch duidelijk de uitverkiezing vast houden en ademt ook in deze een Gereformeerde geest. (Zie vragen 53 en 54 Heid. Cat.) Men mag en kan uit dit weglaten in 't minst niet concluderen tot een tegenstelling met Calvijn zelf. Immers dan verliest men uit het oog, dat ook de Geneefse hervormer precies zó heeft gehandeld in de door hem geschreven Catechismi.

De *leer van de Drie-eenheid* is zeer beknopt opgenomen.

Anderzijds vond er ook uitbreiding plaats. Zo bij de leer van sleutelmacht in Zondag 31. In de Major werd de *leer van de kerkelijke tucht* aan het slot behandeld. Vr. 321-323. In de Heid. Cat. volgt deze leer na de sacramenten in het stuk der verlossing.

Ook de *uitlegging der geboden* is breder geworden in de Heidelbergse Catechismus. De centrale gedachte van *het lijden en sterven van Christus* werd hier en daar nog dieper en schoner weergegeven.

De eindredactie houdt over het algemeen nog meer rekening met de praktische behoeften van de Gemeente en van de Christenen persoonlijk, dan de Major en Minor van Ursinus deden. De vragen 12-18 heeft men wel eens minder kunnen waarderen. Ze zijn m.i. van de hand van Olevianus, die eerst in de *rechten* gestudeerd heeft vóór hij theoloog werd.

De Heidelbergse Catechismus heeft door deze wijzigingen en alzijdige bearbeiding een zeer warm en praktisch karakter gekregen. Hij spreekt meestal zeer direct, op de man af, tot het gelovig gemoed. Het een grondtrek van de Heidelbergse Catechismus, dat zijn vragen *slechts tot den gelovige* gericht worden en alleen door een *gelovige* worden beantwoord.

Het persoonlijk aangesproken worden treft men in dit leerboek keer op keer aan. Let eens op het dikwijls in de vragen voorkomende: *gij* en *uw*, en in de antwoorden: *ik*, *mijn*, *wij*, *onze* ... Wat is uw enige troost in leven en in sterven? Dat *ik* met lichaam en ziel, beide in het leven en in het sterven ... *mijns* getrouwen Zaligmakers, Jezus Christus, eigen ben... Telkens wordt ook weer gevraagd naar de *troost*, die een deel van de geloofsleer aan wie gelooft biedt.

Dat deze Catechismus een *Belijdenisgeschrift* is geworden niet alleen van de Gereformeerde Kerken van de *Palts* en andere Duitse gebieden, maar ook van de Gereformeerde Kerk in *Nederland* en *Hongarije*, later ook van die in *Zuid-Afrika* en

de *Verenigde Staten, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland* en ook van de Chr. Kerk op *Java en Soemba*, behoeft ons niet te verbazen, want hij draagt veelszins een *oecumenisch karakter*, doordat in dit leerboekje zowel de catechetische arbeid van *Calvijn* en *Bullinger-Leo Judae* als die van *à Lasco-Micron* en de *Straatsburgers* is geraadpleegd en benut.

De eindredactie heeft een *scherper karakter* gekregen dan de Major en Minor van Ursinus hadden, in betrekking tot de sleutelmacht en de polemieken tegenover de Rooms.

De Christologische inslag is ook nog sterker naar voren gekomen. We mogen wel aannemen door invloed van Caspar Olevianus. (Zie maar eens zijn: *de Vaste grond*, bovengenoemd.)

Zo is deze Heidelbergse Catechismus een echt Gereformeerd leerboek geworden, een echt typerend belijdenisgeschrift der Gereformeerde Kerken in de wereld, terwijl men toch niet kan zeggen, dat één bepaalde theoloog er zijn typisch stempel op gedrukt heeft. Noch Melancthon, noch Zwingli, noch Bullinger, noch Calvijn. Evenmin mag men echter van de Heidelbergse Catechismus een geschrift maken (zoals sommigen wel getracht hebben te doen), dat zich in bepaalde dogmata tegenover Calvijn stelt. Dit is onwaar en onlogisch. De Heidelbergse Catechismus heeft daarvoor te veel te danken aan de theologische arbeid van den Geneefse Hervormer. Bovendien keert dit boek zich nergens *tegen* Calvijn.

Wie in deze nog breder georiënteerd wil worden leze eens de studie van A. Lang en K. Sudhoff, bovengenoemd.

De Heidelbergse Catechismus is wel eens genoemd: het *Troostboek* voor Gods Gemeente. Terecht! De eerste vraag en het eerste antwoord spreken al aanstonds over *des Christens enige troost in leven en sterven*. Maar ook later keert de vraag naar *des Christens troost* herhaaldelijk terug. Zie bijvoorbeeld vragen 52, 57, 58. Op dezelfde lijn ligt de vraag: wat voor *nut*, welke *nuttigheid* brengt u (deze leer)? Zie vragen: 28, 36, 43, 45, 49, 51. Ook de vraag naar het *waarom* en *waartoe*? roept telkens om een antwoord op de vraag: welke *troost* ligt hierin voor Gods kind?

Ursinus zal deze karakteristieke trek wel in ons leerboek aangebracht hebben. Zijn *Major* en *Minor* vangen óók aan met de vraag naar de *troost* in leven en sterven.

Zo vraagt de *Major*: *Welken vasten troost hebt gij in leven en sterven?*

En hierop wordt dan geantwoord: Dat ik door God naar Zijn beeld en tot het eeuwige leven geschapen ben; en dat God - nadat ik dit moedwillig in Adam verloren had - uit onmetelijke en onverplichte barmhartigheid mij in Zijn genadeverbond heeft opgenomen, om mij, die geloof, vanwege de gehoorzaamheid en de dood van Zijn Zoon (dien Hij) in het vlees gezonden (heeft), gerechtigheid en het eeuwige leven te schenken; en dit Zijn verbond heeft Hij in mijn hart door Zijn Heiligen Geest, (die mij naar het beeld Gods herschept en in mij *Abba Vader* roept), en door Zijn Woord en de zichtbare tekenen van dit verbond verzegeld.

De kleine Catechismus van Ursinus begint met de vraag: *Welke is uw troost*, waardoor uw hart zich in leven en sterven staande houdt? En hierop luidt dan het antwoord: "Dat God mij al mijn zonden om Christus' wil heeft vergeven, en mij het eeuwige leven heeft geschonken, waarin ik Hem voor eeuwig zal verheerlijken. "

In de Heidelberger is echter de idee van de *troost* nog breder en dieper uitgewerkt dan in deze beide vóór-ontwerpen.

De Heidelbergse Catechismus heeft in de onderdelen, die over de Voorzienigheid handelen veel gemeen met de Geneefse Catechismus. Waar hij handelt over de kerk

en de gemeenschap der heiligen is dit alles ongeveer ook zo te vinden in de bekende Catechismus van *Emden* (werk van à Lasco) en als de Heidelberger eindigt met de behandeling van *het Gebed des Heeren*, vinden wij weer hetzelfde in 't leerboek van à Lasco.

De uitdrukkingen die op *de volharding der heiligen zien* (vr. 53, 54) zijn van Ursinus zelf afkomstig. Ze worden ook reeds in de Major en Minor van hem gevonden.

Tal van prachtige definities en paarden van religieuze aard bevat de Heidelbergse Catechismus, die hij aan Ursinus te danken heeft. Als mooie definities noemen wij hier vraag en antwoord 21, 27, 28, 31, 32, 60, 66.

Wat precies van Olevianus is kan niet zo goed nagegaan worden. Maar ook hij heeft zich met dit leerboek onsterfelijke roem verworven, vooral door zijn arbeid aan de eindredactie.

Nog steeds vertolkt de Heidelbergse Catechismus op uitnemende wijze ons geloof. Men heeft in de laatste decennien wel meermalen geroepen om een nieuw leerboek voor onze kerken, maar de pogingen daartoe ondernomen leden nog steeds schipbreuk. 't Valt ook niet mee, voor wie dan ook, om een leerboek samen te stellen, dat dit leerboek evenaart, laat staan een dat het overtreft. Er zitten wel stukken in, die wij heden niet meer zo kunnen waarderen als ons voorgelacht, bijvoorbeeld de brede antwoorden over de sacramenten en de polemieken met Rome. De stijl is vanzelf ook geen stijl van de 20^e eeuw. Maar anderzijds zit er zulk een schat van religieuze warmte, bezieling en overtuiging in dit oude troostboekje, dat wij het niet gaarne door een modern boek zouden vervangen zien. Wellicht dat het evenals de Bijbel nog eens een nieuwe vertaling zal beleven, die de Kerk kan bevredigen.

Wat de methode van de Catechismus betreft, deze heeft men wel eens gelaakt. Ze zou te veel antropocentrisch zijn! Men kwam tot dit bezwaar omdat de Catechismus begint met de vraag naar des *Christens enige troost*. De Nederlandse Geloofsbelijdenis begint met het geloof in God. Maar men vergete niet het verschil van karakter van deze beide belijdenisschriften. De Catechismus is een leerboek voor de kerk! Al begint dit boek met des Christens enige troost, dit wil toch volstrekt niet zeggen, dat hier de Christen en niet God in 't middelpunt staat. De Catechismus stelt God en Christus evengoed in het middelpunt als onze Confessie, alleen vraagt hij telkens daarbij, wat troost u dit alles? welk nut geeft u dit? welke steun en kracht ontvangt gij hieruit? En dit is geen schadepost, maar juist een geweldig *prae* in dit mooie leerboek.

De indeling naar het schema: ellende-verlossing-dankbaarheid is ook een prachtige vondst. Ze is niet origineel van Ursinus. Melancthon had reeds de Romeinenbrief onder dit gezichtspunt bekeken. We kunnen dus in zekere zin zeggen: deze indeling is echt Bijbels en afkomstig van Paulus. Rom. 1: 18-3: 20 gaat over de ellende van de mens; 3: 21-11: 36 roemt van de verlossing in Christus en hoofdstuk 12-16 spreekt over de dankbaarheid, die Gods Gemeente moet openbaren, als antwoord op 'dit alles. Vergelijk ook: Ps. 130: 3, 4; Hosea 14: 3; Rom. 7: 24, 25; Ef. 5: 8.

Wij danken onzen God en Vader voor dit schone product van de vlijt en liefde tot God, die de arbeid der Heidelbergse theologen heeft gekenmerkt.

7. URSINUS' VERDERE ARBEID TE HEIDELBERG.

Op 25 Augustus 1562 was Zacharias Ursinus tot doctor in de theologie gepromoveerd. Reeds den eersten September begon hij zijn colleges in de dogmatiek. Deze heeft hij regelmatig gegeven tot 10 Februari 1568, toen hij in dit werk werd opgevolgd door *Zanchius*.

Bewonderenswaard is zijn trouwe, vlijtige en toegewijde werkzaamheid geweest. Behalve het professoraat drukten toch vele andere taken op zijn schouders. Hij had - zagen we reeds - de wetenschappelijke en economische leiding van het Sapientia-collegium. Dikwijls ontbrak in dit studentenhospitalium de tweede leraar. Dan rustte alle arbeid van het onderwijs en toezicht op een 70-tal voedsterlingen alleen op Ursinus. Hij moest zijn zorg laten gaan over allerlei huiselijke besognes. Ook over de inkopen, bij allerlei handelaren, voor het hospitalium. Hij klaagt eens aan Crato, dat de wijnhandelaren als hij niet oplet, hem verschaalde wijn proberen in handen te duwen. De studenten dronken in Heidelberg dagelijks een glas wijn. Daarbij had Ursinus een uitgebreide correspondentie te verzorgen. In 1563 kreeg hij er ook nog de taak bij om iedere Zondagmiddag over de Heidelbergse Catechismus te preken. Vanzelf moest hij ook zijn tijd geven bij de beraadslagingen over de Catechismus en de opstelling van de Palts ische kerkenordening.

Men moet niet vergeten, dat Frederik III met zijn staf van theologen in de Palts het gehele kerkelijke leven moest ordenen en regelen. Er bestonden, in de dorpen vooral, nog tal van Roomse misbruiken. Er moest dus overal met inspanning voor de doorwerking van de reformatie gestreden worden! Het gebrek aan voldoende mannen, die met liefde en overgave de zielszorg op zich wilden nemen, liet zich hierbij sterk gevoelen.

In 1566 raapte de pest in Heidelberg bovendien tal van studenten weg. Ursinus en Olevianus en de anderen moesten niet alleen het goede voorbeeld geven in volharding en trouw, maar ook de zwakken en ingezonkenen sterken en bemoedigen door woord en daad en in geschriften.

De zwaarste tegenstand kwam echter van de kant der Lutherse theologen en vorsten, die het werk van Frederik III gram waren.

Het kan ons niet verwonderen, dat onder de felle aanvallers op de Heidelbergse Catechismus aanstonds *Tilemann Heszhusius* vóórop trad. Hij schreef al spoedig een smaadschrift onder de titel: *Treue Warnung vor dem Heidelberger Calvinischen Katechismus sammt Widerlegung etlicher Irrthümer desselben*. Hierin waarschuwt hij voor de ketterse Catechismus, die de dwalingen van Zwingli en Calvijn bevat en prijst zeer overdreven Luthers Catechismus aan als het werk van de Heilige Geest. Zichzelf noemt Heszhusius *Exul Christi*, een balling om Christus' wil. Hij wil de gevaarlijke dwalingen van de Heidelbergse Catechismus voorts ordelijk aantonen.

Hij ziet pelagiaanse dwalingen, omdat de Catechismus zou leren, dat de kinderen niet onder de goddelijke toorn liggen, van moederslijf aan. Hij veroordeelt het onderricht over de kinderdoop (vr. 74). Vanzelf kan hij helemaal niet instemmen met wat de Catechismus zegt over de hemelvaart van Christus, dat Christus naar Zijn mensheid niet meer op aarde maar in de hemel is. Vele 1000-den mijlen van ons verwijderd! Nee, Christus is naar Zijn mensheid nog steeds bij ons, in iedere avondmaalviering, zegt Heszhusius. Christus heeft toch beloofd, dat Hij bij ons blijft tot de voleinding der wereld! Dit zou dan door de Catechismus zijn geloochend! Het zou de weg bereiden voor de Calvinistische avondmaalsleer. Calvijn, Bullinger en Martyr zouden

aan de almacht van Christus tekort doen door te leren, dat Christus naar Zijn mensheid niet tegelijk in den hemel en op de aarde (in het avondmaal) zou kunnen zijn. (Vergelijk vraag 46, 47, 48).

Vooraf inzake de sacramentsleer heeft Heszhusius felle kritiek. De sacramenten zouden volgens Gods Woord niet slechts tekenen en zegelen van Gods belofte zijn, maar veelmeer middelen en werktuigen, waardoor God de zaligheid de mensen toe-eigent. Het sacrament wederbaart de mens en maakt hem zalig en wekt het geloof op, zegt Heszhusius. Hij beroept zich hiervoor op Joh. 3: 5; Ef. 5: 26; Tit. 3: 5. Onredelijk zegt hij: De Heilige Geest noemt de doop *een bad der wedergeboorte*, de Heidelb. Catech. slechts een teken! Geheel in strijd met de waarheid, vgl. vr. en antw. 69, 70, 71, 73.

Heszhusius bewees hier alleen, dat hij niets van de leer van de doop in de Heidelbergse Catechismus begrepen had. Hij ging zover, dat hij meende, uit de leer van de Catechismus zou volgen, dat ieder waterbad met de doop gelijkgesteld werd en dat hier de doop danig vernietigd werd!

Ook de leer van het avondmaal stelde hij zeer verdraaid voor om haar daarna heftig aan te vallen. De Heidelbergse Catechismus zou het avondmaal slechts voor een teken van het lichaam en bloed van Christus houden. Vanzelf kon hij na zo'n valse bewering gemakkelijk polemieken voeren en eindigen met Luthers en zijn eigen geschriften over het avondmaal hemelhoog te verheffen boven die van deze "Schwarm- und Fladder-Geister"!

Voorts bestreed hij vr. en antw. 88, 89, 90, omdat het geloof niet als een deel van de bekering genoemd was, het beste en voornaamste stuk der bekering! Hij verweet ook de Catechismus, dat hij leerde, dat niemand zonder goede werken kan zalig worden. Ook achtte hij het een dwaling, dat de Catechismus leerde, dat men geen beelden van God en Christus mag maken voor godsdienstige doeleinden.

Tenslotte beweerde Heszhusius nog, dat de Heidelberger *de vrije* wil zou leren. Hij haalde dit uit antwoord 116 over het gebed, waar geleerd zou worden, dat wijzelf met de bekering kunnen en moeten beginnen! Het boekje eindigt met een jammerklacht over de jeugd, die nu verdorven wordt; over het onheil, dat de Heidelberger over Duitsland zal brengen, .en waarschuwt alle vorsten, regenten, huisvaders e.a. tegen dit bederf van het Christendom.

Ook andere polemici traden in 't strijdperk. Onder hen *Flacius Illyricus* met zijn: "Widerlegung eines kleinen, deutschen, calvinischen Katechismi, so in diesem MDLXII Jahr ausgegangen". Deze felle Lutheraan meende hiermee meteen de doodsteek aan de Heidelberger te hebben gegeven.¹⁵ Hij is ook heel zwak in zijn argumentering. Een onwaardig stuk van deze man! Toch is hij de meest betekende bestrijder geweest van de Heidelberger. Wanneer Ursinus namens de Heidelbergse faculteit dan ook de Catechismus gaat verdedigen tegen de Lutherse bestrijders, valt hij in hoofdzaak *Flacius* en zijn argumentatie aan.¹⁶ Heszhusius acht hij een lompe verdraaijer van de waarheid, die men geen verantwoording behoeft te doen; een leugenaar, spotter en lasteraar en goddeloze vervalser. Dr Schotel zegt van het boekje

¹⁵ Men zie voor de inhoud van zijn geschrift: *Sudhoff* a.w. blz. 147 v.v. Zie voor de polemieken der Lutherse inzake de sacramenten en de doop mijn artikelen in *Geref. Theologisch Tijdschrift*, 45e Jrg., blz. 1 v.v., 33 v.v., 81 v.v. Jrg. 46, blz. 5-32 en de samenvatting van Ursinus' gedachten over de Sacramenten, speciaal over de Doop in de 47e Jrg.

¹⁶ Zie bovengenoemde artikelen in *Geref. Theol. Tijdschrift*, 45e Jrg., blz. 39-48.

van Heszhusius: "een boek vol gal en alsem, een mengeling van onverdiende spot en vuilaardige lastering, van holle, brommende woorden en lage straattaal".

Ursinus kreeg een zware taak toen hem door de keurvorst werd opgedragen om de aanvallen van de beroemdste Lutherse theologen uit die dagen te weerleggen. Ook *Johannes Brentz* en *Jacob Andreae* hadden toch hun Lutherse kritiek op de Heidelbergse Catechismus het licht doen zien. Heidelberg werd van alle kanten geestelijk besprongen. Tegen hen heeft Ursinus geschreven: "*Antwort auf ettlicher Theologen Censur eiber die am Rande des Heidelbergischen Katechismus angezogenen Zeugnisse*". (April 1564).

Ook schreef hij: "*Verantwortung wider die ungegrunde auflagen und verkerungen, mit welchen der Catechismus Christlicher lehre, zu Heidelberg im Jahr MDLXIII auszugegangen, von etlichen unbilliger weise beschweret ist. Geschrieben durch die Theologen der Universiteit Heidelberg*".

Zo betoogde Ursinus tegenover de aanvallen van Brentz en Andreae:

"De doop is een *zegel* van ontvangen genade. Daarom is deze niet aan de doop gebonden.

De kinderen der christenen zijn ook vóór de doop heilig en toch niet zonder erfzonde.

De doop is nodig, ofschoon wij niet deswege christenen genoemd worden.

Naar de hemel varen, betekent niet onzichtbaar en overal tegenwoordig worden.

Christus' lichaam is niet tegelijk zichtbaar en onzichtbaar in den hemel en op de aarde.

Christus is bij ons tot aan het einde der wereld naar Zijn godheid en Geest, niet echter naar Zijn mensheid.

De persoon van Christus wordt niet gescheiden, uiteengerukt, hoewel Zijn mensheid niet overal is.

Door de sacramenten worden de gaven niet alleen betekend (aangeduid), maar ook overgereikt.

De sacramenten van het Oude en van het Nieuwe Testament reiken beide énélei gaven over.

De doop is een getuigenis van de reeds ontvangen vergeving der zonden.

Zoals de doop de afwassing der zonden is, evenzo is het brood het lichaam van Christus".

De bovengenoemde *Verantwortung* werd ook in het Latijn uitgegeven als *Apologia sive defensio catechismi Palatini Electoralis, Heidelbergensis vulgo dicti*.¹⁷ (Apologie of verdediging van de Catechismus van de keurvorstelijke Palts , allerwege genoemd de Heidelbergse).

Ook bediende de keurvorst zich van Ursinus' grote bekwaamheid en slagvaardigheid, toen hij moest beantwoorden, wat door zijn medevorsten den hertog van Wurtemberg en zijn eigen schoonzoon Friedrich der Mittelste von Gotha ten aanzien van de Catechismus was ingebracht. Zo ontstond het kleine, maar inhoudrijke geschrift: *Antwort und Gegen frag auf sechs fragen von desz Herrn Nachtmal*.

In 1564 verscheen ook nog van de hand van Ursinus, uitgegeven in naam van de Heidelbergse theologen: *Gründlicher Bericht von Heiligen Abendmal unsers Herren Jesu Christi, ausz einhelliger Lehre der H. Schrift, der alten rechtgitiubigen Christlichen Kirchen, und ausz der Augspurgischen Confession*.¹⁸

¹⁷ Te vinden in Opera II, kol. 1-54.

¹⁸ Zie Opera I, kol. 802 v.v. Exegesis verae doctrinae de sacra Domini nostri Jesu Christi coena, ex divinarum literarum, veteris & orthodoxae Ecclesiae, atque etiam Augustanae Confessionis fundamentis. MDLXIV. Mense Martio.

Uit al deze verhandelingen bleek de keurvorst, dat zijn theologen hun tegenstanders de baas waren. De laatsten streden meer dan eens met onwaardige wapenen. De leer en de inrichting van de kerk van de Palts hadden de schitterendste verdediging gevonden. De keurvorst werd er door bevestigd in zijn geloof en zijn vertrouwen werd er veel groter door. Hij gevoelde duidelijk, dat zijn geloofsovertuiging diep wortelde in het Woord Gods. Dit maakte hem ook moedig.

Zo werden dan vanuit Heidelberg pogingen gedaan om tot het *godsdiensgesprek te komen met de Wurtembergse theologen*, dat reeds eerder door de hertog vanuit Stuttgart was voorgesteld. *Frederik III* wilde *Christophel van Wurtemberg* bewijzen hoe zwak het standpunt van zijn Zwabische theologen was.

Thans voelde echter de Wurtembergse hertog er niet zoveel meer voor. Eerst aan een derde uitnodiging gaf hij gehoor. Zo kwam het dan tot het godsdiensgesprek in het Wurtembergse klooster *Maulbronn*, dat van 10-15 April 1564 werd gehouden. Het ging weer om de leer van het Heilig Avondmaal en in het bijzonder over de *ubiquiteitsleer* van de Luthersen.

Aan de kant van *Frederik III* stonden hier de hofprediker *Diller*, professor *Boquinus*, *Olevianus* en *Ursinus*. Verder de philoloog *Xylander*, de kanselier *Ehem*, de lijfarts en kerkenraadslid *Thomas Erastus*, met de vroegere predikant van de Gereformeerde Gemeente van *Frankfort*, die thans hofprediker was: *Petrus Dathenus*. Aan de andere zijde van de hertog van Wurtemberg stonden: de proost *Brentz*, die een dag later aankwam, de kanselier *Jacob Andreae*, professor *Theodor Schnepf*, de hofprediker *B. Biedenbach*, de Stuttgarter predikant *Lukas Osiander*, de kanselier *Fessler*, de vice-kanselier *H. Gerhard*. Ook de abt van Maulbronn *Valentijn Vannius* voegde zich bij hen.

De hoofdsprekers van de kant van de Palts waren *Ursinus* en *Olevianus*. Van de zijde van Wurtemberg: *Andreae*. Ze hielden samen 10 conferenties.

Zwaar werd gedisputeerd over de vereniging van de Goddelijke en menselijke natuur in Christus, over de hemelvaart en het zitten ter rechterhand Gods, over de vraag of de menswording van Christus de overalteenwoordigheid van Christus mensheid meegebracht had.

Ook beweerden de Luthersen: *wie ter rechterhand Gods zit is overal tegenwoordig*. Christus zit ter rechterhand Gods! Dus Hij is alomtegenwoordig. *Olevianus* merkte echter op, dat de menselijke natuur *door vereniging met de Goddelijke* in zekeren zin deel heeft aan de almacht, alomtegenwoordigheid enz. krachtens de gemeenschap met de Goddelijke natuur, maar *ze wordt niet zelf almachtig* enz. Ze heeft *bij zich* de almachtige, alomtegenwoordige, Goddelijke natuur.

Ursinus wees er op, dat alles wat Christus *gegeven is* aan *Zijn* menselijke natuur is gegeven, maar dat dit nog niet zeggen wil, dat de menselijke natuur Goddelijke eigenschappen ontvangen heeft op zulk een wijze, dat de menselijke natuur zelve nu almachtig, alomtegenwoordig enz. geworden is.

Christus kon sterven. Daaruit volgt reeds, dat de persoonlijke vereniging niet vordert, dat de mensheid van Christus alle Goddelijke majesteit heeft gehad.

Ursinus wees er op, dat de menselijke natuur wel van alles gegeven is, maar door de persoonlijke vereniging niet door wezenlijke mededeling of ingieting van Goddelijke eigenschappen.

Eerst de 15e April kwam het gesprek op het Avondmaal en daarmee werd het tweede punt van dit gesprek dan behandeld of de woorden van Christus in het avondmaal letterlijk zijn te verstaan of niet. *Ursinus* wees er op, dat de Lutherse mening helemaal

geen letterlijke was. Immers zij verklaren: "Dit is mijn lichaam" in de zin van "Hierin is mijn lichaam verborgen". Ursinus wees er ook zeer scherpzinnig op, dat men niet bij de inzettingswoorden bleef wanneer men de woorden: "*Dit is mijn lichaam*" zó verklaarde dat men onder *dit* tegelijk *het brood* verstond en het onzichtbare lichaam in of met het brood tezamen. Paulus zegt ook niet: het lichaam met het brood is de gemeenschap, maar: *het brood*, dat wij breken, is de gemeenschap van het lichaam van Christus. Ook niet: de kelk of de wijn met het bloed, maar *deze* n.l. de zichtbare kelk, is het bloed van het nieuwe verbond of testament, dat door dit bloed is opgericht. "*Dit is mijn lichaam*" moet dus gelezen worden: "*Dit zichtbare brood*" en dit wordt het lichaam van Christus genoemd.

Ursinus bewees op dit godsdienstgesprek, hoe slagvaardig hij was, en hoe scherp hij onderscheidde. Hij was scherp en zeer raak in zijn bewijsvoering en dit alles maakte hem tot één der uitmuntendste disputators van zijn tijd. Bullinger wenste hem uitdrukkelijk geluk met de overwinning door hem behaald te Maulbronn. Ursinus noemde in een antwoord op deze brief zijn tegenstander (Andreae) iemand, die in de kunst van het praten en van sofismen buitengewoon bedreven was gebleken, maar uiterst zwak in argumentatie.

Toen de Wurtembergers in strijd met de gemaakte afspraak, die men bij het scheiden had getroffen, het te Maulbronn verhandelde op hun wijze voor het grote publiek brachten, konden ook de Heidelbergers niet zwijgen. Weer was het Ursinus, die de beide geschriften moest opstellen, waarmede zij in 1565 en 1566 de Wurtembergse verminking der waarheid tegengingen. Beide geschriften werden eerst in 't Duits opgesteld, later ook in het Latijn overgezet.¹⁹

Aan deze hele geschiedenis zat iets vast, dat Ursinus persoonlijk aanging en eerst in veel later tijd tot volle beslissing is gekomen. De betekenis ervan is ook nog niet voor onze tijd verdwenen, z.a. blijken kan o.a. uit een stelling in de dissertatie van Dr H. Kakes: *De doop in de Nederlandse Belijdenisgeschriften (these XV)*.²⁰

De talrijke twisten, die na Luthers dood de Kerk der reformatie in toenemende mate verontrustten, liepen meer en meer daarop uit, dat men de Reformatorische Kerk tot een uitsluitend *Lutherse* poogde te maken.

Luthers autoriteit werd door velen als de enige maatstaf voor orthodoxie en 't behoren tot de Reformatorische Kerk voorgesteld.

De Gnesio-Lutheranen wilden aan de andersdenkenden ook de rechtsgrond voor hun bestaan ontnemen, die de *Augsburgse Confessie* hun verschaft. Hiertoe werd beweerd, dat de ware en rechte zin van het omstreden *10-de artikel* alleen uit Luthers en vooral uit zijn strijdschriften op te diepen was. Dit nu was inderdaad een bestaansvraag voor allen, die binnen het rechtsgebied van de Augsburgse Confessie, in dit punt niet de mening van Luther, maar die van Melanchthon, Calvijn en de Zwitserse theologen huldigden. Daardoor was het ook van bijzonder gewicht, als men juist op dit punt, Luthers eigen gezag tegenover zijn "aanbidders" in geding kon

¹⁹ Zie Opera (ed. 1612) deel II, kol. 81 v.v. en 351 v.v. Colloquium Mulbrunnense en Solida refutatio. Duitse titels: Protokoll d.i. Akta oder Handlung des Gesprächs zwischen den pfälzischen und württembergischen Theologen von der Ubiquität. Gegenbericht, daraus zu ersehen, wie geweldeten Württemberger Theologen Bericht mit dem Protokoll und der Wahrheit stimme. Heidelberg 1564.

²⁰ Deze XV stelling luidt: Het is in strijd met de regels van de historische kritiek om de berichten over een laatste gesprek tussen Luther en Melanchthon over het avondmaal (A. Kluckhohn, Briefe Friedrich des Frommen, Braunschweig 1868, I.S. 557 f. Anm. 2) fabelachtig te noemen.

brenge.

Nu studeerde te Heidelberg Jakob Monau, een jonge patriciër uit Breslau, die met Ursinus bevriend was. Deze deelde mede, wat Alesius naar Melanchthons mededeling opgetekend had van een milde uiting, die Luther in zijn laatste gesprek met Melanchthon over de avondmaalsstrijd zou gedaan hebben. Ursinus had hiervan reeds kennis gekregen in Wittenberg, toen hij vroeger daar studeerde. Keurvorst Frederik III nu, liet het bewijsmateriaal verzamelen, waardoor het gebeurde buiten twijfel vastgesteld werd. Daarna werd van dit machtig wapen gebruik gemaakt. De keurvorst deed het in een brief aan zijn schoonzoon, 15 Febr. 1565, en Ursinus deed het in zijn weerlegging van het Württembergse verslag van het gesprek van Maulbronn. (Vergel. Opera theologica bovengenoemd, II, 230, 242).

Ook trad Ursinus op tegen het traktaat van Mörlin ("Wider Landlugen der Heidelberger Theologen", dat 1565 in Eisleben verschenen was) in een in het Duits geschreven werkje, uitgegeven onder de naam van *Josua Lagus*, begin 1566. In dit geschrift werd tegelijk de aanval van Marbach op de *Grundlichen Bericht* etc. weerlegd.

In 1566 werd de rijksdag te Augsburg gehouden. Ook hier had men het er weer op toegelegd om de keurvorst, Frederik III, om oorzaak van zijn in de Heidelbergse Catechismus openbaar geworden Calvinisme, te betichten van afval van de Augsburgse Confessie, die hij immers ook aanvaard had. Op grond hiervan wilde men hem nu buiten de *godsdienstvrede* sluiten.

Crato, die den keizer naar Augsburg begeleidde, wist zeer nauwkeurig, waarop men het had gemunt. Op zijn aanraden nu trad Ursinus voor zijn vorst in het krijt, door een klein maar gewichtig geschrift uit te geven: "*Artikel, in denen die Evangelischen Kirchen im Handel desz Abendmals einig oder spanig Bind*". Dit boekje gaf een helder inzicht in de juiste stand van zaken. De keurvorst schreef ook een ontroerende belijdenis van zijn geloof aan Christophel van Wurtemberg. Evenzo aan de keizer.²¹

't Hielp alles weinig. Men wilde van de zijde der Wurtembergers Frederik III toch uitsluiten van de godsdienstvrede en van hem ondertekening van de Augsburgse Confessie eisen in Lutherse zin (invariata!). De keurvorst zei, dat hij nog steeds stond op de grondslag van de geëmendeerde en van rijkswege zó geïnterpreteerde Augustana (variata!) en de "Apologie" ervan.

De keurvorst van Saksen was hiermee tevreden en ijverde voor de herstelling van de eenheid. Hij vond onder de Luthersen van Noord-Duitsland ook bijval, omdat er ook tussen hen en de Wurtembergers verschilpunten waren. Frederik III moest echter buiten de godsdienstvrede gesloten worden. Wolfgang en Christophel van Württemberg bleven hiervoor ijveren en zie, ook keizer Maximiliaan wilde dit bewerken. Hij had reeds een decreet laten opstellen en verzamelde de evangelische en Roomse vorsten om zich heen en legde hun het decreet voor. Frederik III zou de Calvinistische veranderingen in kerk en school moeten opheffen. Hij zou de stichten en kloosters moeten restitueren en zich verder volgens de godsdienstvrede moeten gedragen. Christophel had ijverig gecorrespondeerd met de keizer en duidelijk zijn streven geopenbaard. De Zwaab triomfeerde zo het scheen. De gewelddadige uitroeiing van de Gereformeerde Godsdienst in de Palts zou dan nu volgen!

Frederik III had gerekend op het ergste, zelfs op 't verlies van zijn waardigheid als keurvorst. Hij had alles over voor zijn geloof. Moedig door zijn onwankelbaar

²¹ Zie hiervoor Sudhoff a.w., pag. 296, 297.

geloofsvertrouwen op God trad hij op voor de vijandige vorstenvergadering. Johan Casimir, die hij zijn geestelijke wapendrager noemde, een zoon van de keurvorst, droeg hem de Bijbel achterna.

Nadat Frederik het keizerlijk decreet had horen voorlezen, zei hij dat hij in gewetens- en geloofszaken slechts één Heer erkende, de Heer der Heeren en Koning der Koningen en dat niet de keizer maar God alleen over zijn ziel te gebieden had. "Nooit heb ik Calvijns boeken gelezen, daarom kan ik nog veel minder weten wat met Calvinisme bedoeld wordt. Wat echter mijn Catechismus betreft, die belijd ik. Hij is aan de rand voorzien van Schriftuurplaatsen en zal niet omvergestoten worden. Overigens, zo sprak de keurvorst, troost ik mij met de belofte van mijn Heiland, dat alles wat ik om Zijnentwil verliezen moet, mij in de andere wereld honderdvoudig zal vergoed worden."²²

Dit woord van de keurvorst maakte diepe indruk op allen. August van Saksen kwam naar hem toe, klopte hem aangedaan op de schouder en zei: "*Frits, jij bent vromer dan wij allen!*" Ook de markgraaf van Baden zei tot zijn ambtgenoten aan het einde: "*Waarom vecht gij tegen deze man? Hij is vromer dan wij allen*".

Zó overwon de Palts keurvorst onder zijn Evangelische ambtgenoten. De keizer was eerst nog zeer ontevreden en vroeg opnieuw de medewerking van de Evangelische standen om Frederik III te bewegen de Heidelberger Catechismus en de nieuwe inrichting van de Palts ische kerk af te schaffen en ongedaan te maken. Frederik III bleef standvastig maar bood wel aan mede te willen werken aan een Christelijk Convent, waar de strijdvragen zouden kunnen behandeld worden. Toen de keizer dit hoorde, dreigde hij eerst met het bovengenoemde decreet, dat allen hadden goedgekeurd. Een nieuwe poging der vorsten om Frederik III tot toegevendheid te bewegen mislukte. Hij dankte de vorsten voor hun verklaring, dat zij bij afwijkingen in een enkel stuk der leer niemand, die met de grondleer van de Augsburgse Confessie overeenstemde, konden veroordelen. Hij wees erop, dat niemand die de Augsburgse Confessie zelf niet beleet, in staat was om te beoordelen of een ander deze Confessie verwant was of niet. Ook wees hij op de vervolgingen van zijn geloofsgenoten in Spanje, Frankrijk, Italië en de Nederlanden en vermaande de Protestanten, aan hun genoemde overtuiging vast te houden en wel te bedenken, dat hetzelfde wat de ene heden overkwam, de andere morgen zou kunnen wedervaren. Hij legde de Bijbel op de tafel en verklaarde plechtig: *Als iemand hem uit de Bijbel of de besluiten van de voornaamste concilies zou kunnen bewijzen dat hij dwaalde, dan wilde hij zijn leer laten varen.*

Hij kwam terug op het convent, waar zijn theologen zich zouden willen verantwoorden. In zijn regering had niemand hem de orde voor te schrijven. Daarin was hij alleen God verantwoording schuldig! Des avonds vertrok Frederik III nog naar de Palts. De Evangelische standen antwoordden in zijn geest den keizer en met het uitzicht op een convent te Erfurt, dat de bestaande strijdvragen zou oplossen, nam men voorlopig genoegen. De uitslag betekende een overwinning voor de keurvorst en de zaak der Gereformeerden. De vorsten van Wurtemberg zagen hun plannen schipbreuk lijden. Heszhusius schreef vanuit Augsburg aan Chemnitz: *ik vrees, dat na deze vergadering het Calvinisme zeer zal toenemen.*

Inderdaad gevoelde de Gereformeerde Kerk van de Palts zich na dit alles rustiger. Ze had vaste voet in Duitsland verkregen. Frederik III nam weer een onaangevochten stelling in tussen zijn Evangelische collega's.

²² Bij Sudhoff, a.w. blz. 300.

Van het Convent te Erfurt kwam niets, wel werd in hetzelfde jaar daar nog een samenkomst gehouden, waar afgezanten van de Evangelische standen over het in uitzicht gestelde convent beraadslaagden.

Het bleek hier, dat de verhouding tot de Palts weer hersteld was. De keizer toonde zich nog wel lange tijd onstemd. Maar de Evangelischen waren nauwer aangesloten komen te staan en hierdoor werd de keizer verhinderd scherper tegen de Palts op te treden. Later werd de keizer zelfs vriendelijk tegenover de keurvorst en bracht in 1570 een vriendschappelijk bezoek aan de Palts. Bij het afscheid overhandigde de keurvorst hem een Spaanse overzetting van de Bijbel en sprak uit, dat hierin de hemelse wijsheid verborgen was, die ook keizers, koningen en vorsten aanwijst, hoe ze gelukkig regeren moeten.

Na zijn terugkeer te Heidelberg bezocht keurvorst Frederik de op Zaterdag voor Pinksteren gehouden voorbereiding voor het Heilig Avondmaal en reikte in de godsdienstoefening Olevianus de hand, betuigde zijn vastheid van geloofsovertuiging en vermaande predikant en gemeente tot dezelfde standvastigheid. De volgende dag nam hij met zijn zoon Johan Casimir en de gehele hofhouding deel aan het heilig avondmaal.

De warme woorden van broederlijke deelneming met de vervolgte Gereformeerden in andere landen, die de keurvorst op de rijksdag te Augsburg (1566) sprak, tonen ons hoe hij ook de gemeenschap des geloofs en der liefde openbaarde voor de Gereformeerden in andere landen dan Duitsland. Hij stond reeds enige jaren in nauwe relatie met de Hugenoten in Frankrijk. Anton van Navarra stond met de vorsten van de Palts in geregelde briefwisseling. Condé zocht na het bloedbad van Vassy hulp in Heidelberg. Johan Casimir kwam de Hugenoten in 1568 met een flink hulpcorps troepen helpen in Lotharingen. Hij en zijn mannen hielpen mee, dat de Gereformeerden weer vrije godsdienstoefening verkregen door de vrede van Longjumeau.

Vreselijk was de Bartholomeüsnacht 1572, te Parijs. Frederik III werd er zeer door aangegrepen en uitte in scherpe woorden zijn verontwaardiging tegenover Hendrik van Anjou, broer van de Franse koning Karel IX, toen deze op een doorreis naar Polen Heidelberg bezocht. Hij schilderde hem in donkere kleuren de rol, die het Franse koningshuis in deze tijd tot nadeel van de eigen monarchie en tot bevordering van de Spaanse macht, alsook als beul van de paus gespeeld heeft en wees hem ook op het schandelijke leven van het Franse hof.

Ook aan de zaak der Calvinisten in de Nederlanden nam de keurvorst op levendige wijze deel. Eén van zijn zoons Philip Christoffel streed persoonlijk mede aan onze zijde tegen de Spanjaarden. Hij sneuvelde in de slag op de Mokerheide, samen met Hendrik en Lodewijk van Nassau (April 1574). Moedig droeg de keurvorst dit verlies. De keurvorst steunde de Calvinistische zaak niet alleen met gebed, raad en troepen, maar verleende ook herberg aan de vervolgdten om des geloofs wil. De Palts was in zijn dagen een welkom asiel voor duizenden arme, berooide vluchtelingen. Geleerden ontvingen van den keurvorst een goede post in de Palts.

Frederik III trad meer dan eens tussenbeide bij vorsten om ter dood veroordeelden ter elfder ure te redden van het schavot. Zo werd *Olivier Bock* gered uit de handen van de Antwerpse inquisitie.

Ook de jonge vorstin *Charlotte van Bourbon*, dochter van de hertog van Montpensier, die Gereformeerd was geworden, gelukte het uit haar kloostergevangenis te

ontsnappen en vond schuilplaats te Heidelberg. Zij genoot hier aan het hof van Frederik III gastvrijheid, tot ze later de echtgenote werd van Willem van Oranje.

Toen de Luthersen in 1554-1555 te Frankfort het de Nederlandse vluchtelingen moeilijk maakten, weken ze ander aanvoering van *Peter Dathenus* uit naar de Palts . Voor deze 60 families werd 't verlaten klooster Groot-Frankenthal ingeruimd. Ze bleven vrij van belasting. Steeds meer vluchtelingen volgden, door 't schrikbewind van Alva (Bloedraad, Inquisitie, Verbeurdverklaring van goederen). Overal in de Palts ontstonden nu Nederlandse vluchtelingen-gemeenten. Ook langs de beneden-Rijn. Ze leefden in presbyteriaal-synodaal verband een eigen leven en wachtten de tijd af, dat ze konden terugkeren in hun vaderland. Wederkerig oefenden zij een gunstige invloed uit op de kerkelijke toestanden in de Palts , door hun geloofstrouw, hun leven en hun eredienst. De *Confessio Belgica* (Nederlandse Geloofsbelijdenis), de *Confessio Gallica* (Franse Geloofsbelijdenis) en de Heidelberger Catechismus werden dankbaar naast elkaar als belijdenisschriften erkend.

Philip Marnix van St. Aldegonde, de boezemvriend van Oranje, vond ook te Heidelberg een schuilplaats en werd tot lid van de "Kerkenraad" door Frederik III benoemd. In 1572 stond de keurvorst hem weer voor onbepaalde tijd aan Willem van Oranje af, met het beding echter, dat hij hem zo nodig kon terugroepen.

Petrus Dathenus werd zelfs hofprediker van de keurvorst. Toch presideerde hij ook in 1568 het bekende *Convent van Wezel*. Hij gaf aan de Nederlandse Gereformeerden de bekende Psalmberijming en de vertaling van de Palts ische Catechismus en formulieren voor de bediening o.a. van de Heilige Doop en het Heilige Avondmaal. Maar hij genoot ook het volle vertrouwen van de keurvorst en moest soms gewichtige, geheime opdrachten voor hem volvoeren.

Zó was er dus een nauwe band tussen de Gereformeerden van de Palts en de Gereformeerde Nederlandse vluchtelingen, waarvan de vruchten tot op de huidige dag nog nawerken.

Frederik III probeerde na de rijksdag van Augsburg (1566) ook de OberPalts , een deel van zijn gebied, dat nog steeds leefde bij de Lutherse belijdenis, te bekeren tot zijn zienswijze. Hiertoe werd te *Amberg* een colloquium gehouden tussen Olevianus en de twee Lutherse predikanten. Zonder enige vrucht echter! In 't nieuwe jaar werd ook Ursinus naar Amberg geroepen, maar hij nam niet deel aan de bespreking, omdat hij er geen nut in zag. Maulbronn had hem veel geleerd! 5 Mei 1566 schreef hij aan Crato: "Ik kan en wil niet meer schrijven. Ik ben de zaak moede en zat. Laat verder schrijven wie wil".

En in een andere brief aan dezelfde vriend (17 Febr. 1567): "Ik zal mijn best doen om niet, nu ik eenmaal uit de arena ben teruggeweken, weer erin af te dalen. Want ik ben die twisten moede, waarvan naar ik meen de afmatting groter is dan de vrucht".

Ursinus' gezondheid had reeds buitendien onder de al te zware inspanningen, die zijn dubbele ambt, verbonden met deze buitengewone arbeid en zorgen, van hem vorderde, geleden. Hij werd telkens genoodzaakt de nachten te hulp te roepen om met zijn werk gereed te komen. Zijn ogen waren hierdoor vooral verzwakt. Om hem niet geheel uit te putten, moest men hem verlichting bereiden. De keurvorst riep hiertoe *Hieronymus Zanchius* op de tot hiertoe door Ursinus bezette leerstoel van de dogmatiek.

Ursinus kon des te gemakkelijker deze taak aan Zanchius overdragen, omdat hij in hem een vriend en leerling van de hoogvereerde Petrus Martyr welkom kon heten. Op

10 Februari 1568 sloot Ursinus zijn colleges over de *loci theologici*²³ af en op 12 Februari daaraanvolgend nam Zanchius de arbeid van hem over.

Toch vond Ursinus ook op deze manier de verlangde en wellicht ook gehoopte rust niet. Want nog smartelijker strijd moest door hem gestreden worden.

Er waren binnen de kerk van de Palts zelf twisten ontstaan, die deze kerk dreigden prijs te geven aan haar vijanden van buiten.

Allereerst was daar de *strijd over de kerkelijke tucht*. De kerkelijke tucht was een ding van het grootste belang voor de jonge kerk van de Palts. Men was nog niet tot volledige helderheid hierover gekomen, toen de strijd over het avondmaal de gemoederen in beslag genomen had. In 't laatst der zestiger jaren van de 16^e eeuw kwam de zaak opnieuw aan de orde. Herhaaldelijk had men de zaak reeds onder de loep genomen en van verschillende kanten bekeken. In Catechismus en Kerkorde waren de belangrijkste punten al tot een beslissing gebracht. Maar de kerkelijke tucht liet in de praktijk nog veel te wensen over. Christelijke zede en tucht waren veel meer 't sieraad van de Nederlandse vluchtelingengemeenten, waar de kerkelijke tucht in vaste banen was geleid. De Palts kon er zich aan spiegelen.

In een brief van Ursinus aan Bullinger, klaagt de eerste over de ongeordendheid van het studentenleven en ook over de slapheid van de handhaving der kerkelijke tucht in de kerk (20 Sept. 1568).

"God heeft ons van de Afgoderij verlost, maar nu volgt hierop een onzegbare bandeloosheid, misbruik van Gods Naam, bespottung van de kerk, de zuivere leer en de sacramenten". "God duldt heel veel, grote gebreken en tekortkomingen in Zijn Kerk, maar als de openlijke en officiële goedkeuring erbij komt, dan ontbrandt Zijn toorn".

Olevianus vooral had zich, zo we al zagen, toegewijd aan de goede functionering van de kerkelijke tucht. De vluchtelingen uit de Nederlanden met hun goede voorbeeld en invloed steunden zijn pogen. De tegenstanders verdroot dit. Ze klagen telkens over de vreemdelingen van Genève, Fransen en Nederlanders. In hun brieven klagen ze over Dathenus en Zanchius. Ze klagen over predikers, die vrijmoedig ook de zeden van de magistraten toetsen aan het Woord des Heeren. De Franse en Nederlandse vluchtelingen muntten echter zeer duidelijk uit boven de Palts ische. Hetgeen in deze gegeven situatie ook zeer goed te begrijpen is. Deze mensen hadden toch om des geloofs wil alles verlaten. Hun leven openbaarde de ernst van hun geloof. De vrome keurvorst voelde zich zeer tot hun voorbeeld aangetrokken en steunde zijnerzijds Olevianus in zijn lofwaardig streven. Dit wekte ook weer de verbittering van de tegenstanders op, die klagen over de verstoktheid en verblinding van de keurvorst ten aanzien van deze zaak. (Zo Ehem, Silvanus en Erastus in hun brieven).

Nu was er te Heidelberg een Engelsman gekomen, die hier wilde promoveren tot doctor in de theologie en hiertoe 10 Juni 1568 onder praesidium van professor Boquinus, stellingen verdedigde over *de noodzakelijkheid van de kerkelijke tucht en de kerkelijke ban*. Het was een zekere *George Wither*. Vooral de 12^e en 13^e these waren van belang. Zij luiden aldus:

XII. Voor de zuivere prediking van het Woord Gods en de rechte bediening der sacramenten is het nodig dat het regeerambt in de kerk krachtig wordt uitgeoefend.

XIII. Dit ambt bestaat echter daarin dat de predikanten in 'gemeenschap met het Presbyterium, de macht hebben en uitoefenen om iedere zondaar, ook de vorsten, te

²³ Opera I, 426-765.

vermanen, te straffen, te excommuniceren en alles wat tot de kerkelijke discipline behoort te doen.

Er werd eerst op vredige wijze gedisputeerd over deze stellingen, maar aan het einde beklagden *Erastus* en *Neuser* zich, dat ze te weinig tijd gehad hadden om hun gewichtige bedenkingen tegen deze stellingen naar voren te brengen. Daarom werd bekend gemaakt door *Boquinus*, dat de volgende morgen de verhandeling zou voortgezet worden. Ook de derde dag werd gedisputeerd. Alles verliep rustig totdat *Neuser* aan het slot durfde beweren, dat de leer door de tegenpartij voorgestaan tegen Gods Woord streed. Nu kwam er deining!

Ursinus en *Olevianus* lieten het er niet bij zitten. *Ursinus* sprak er de volgende dag over in het *Sapientia college* en weerlegde uitvoerig de hoofdargumenten van de tegenpartij. Eén der kwekelingen van het College heeft opgetekend, wat *Ursinus* betoogd heeft, waaruit wel blijkt hoe hij de wapenen van Heilige Schrift, geschiedenis, wetenschap en geleerdheid tegen zijn tegenstanders gebruikte.²⁴

Zo kwam deze kwestie over de kerkelijke censuur in een beslissend stadium, waarover *Ursinus* en *Olevianus* zich alleen konden verblijden. De tegenstelling tussen beide partijen kwam scherp aan het licht. Aan de éne kant was het *Olevianus*, die met volle beslistheid ijverde voor de doorvoering van de Calvinistische opvatting van de tucht. Hij wilde deze uitgeoefend zien door een presbyterium (kerkenraad). Aan de andere kant stond de lijfarts van de keurvorst *Erastus*, die verbitterd en boos was en zijn tegenstanders op allerlei wijze probeerde verdacht te maken. Aan zijn kant stonden figuren als *Sylvanus*, *Neuser* en *Simon Simonius*, een Italiaan uit Lucca, die tevoren te Genève onderwijs in de filosofie gegeven had, maar hier door zijn leven kerkelijke en wereldse straffen zich op den hals gehaald had. De brieven van *Erastus* aan Bullinger druipen van giftige taal tegen *Olevianus*, die hij van heerszucht en fanatisme beschuldigt en die het aan gezond verstand zou mankeren.

Dathenus kwam er ook niet beter af. *Erastus* noemde hem o.a. *Olevianus* "Summus episcopus" (paus). Hij meent dat de anderen geleid worden door wreedheid, gewelddadigheid en slechtheid. *Zuleger*, een raadsman van de keurvorst, werd een "Sulla" genoemd. *Zanchius*, dien hij eerst vereerde, is nu "een grote dwaas".

Zo mengden zich dus ook allerlei onzuivere elementen in deze strijd. De medestanders van *Erastus* daarentegen worden door hem aan Bullinger en de Zwitsers (de Zwitserse theologen van Zürich waren geneigd om *Erastus* in deze zaak bij te staan, omdat men te Zürich de kerkelijke tucht in handen van de politie liet en de overheid de straffen oplegde en uitvoerde!) voorgesteld als voortreffelijke lieden, ofschoon zij dikwijls bekend stonden als slappe, vleselijke mensen.

De historie heeft hier later allerlei recht gezet. *Erastus* bevond zich niet in al te best gezelschap! *Simonius* werd later Jezuïet. *Sylvanus* Unitariër. *Erastus* poogde echter de Gereformeerden van andere landen voor zich te winnen. Vooral diegenen, die ergens woonden, waar de kerkelijke tucht nog niet ingevoerd was of waar men nog lang niet zover gegaan was als bijvoorbeeld in de Nederlandse vluchtelingengemeenten. Men probeerde de autoriteit van mannen als Beza en Bullinger in geding te brengen om een beslissing te krijgen naar eigen overtuiging.

Ook *Ursinus*, die zich overigens zeer gematigd en vreedzaam gedroeg, overeenkomstig zijn aard, werd in de zaak betrokken. De keurvorst had hem zeer leren waarderen en hechtte grote waarde aan zijn studie en zijn rustig afwegen der

²⁴ Zie aanhangsel bij de verklaring van vr. 85. Heid. Cat. onder *Ursinus'* verklaring van deze vraag. Bremer uitgave 1623. Blz. 610 v.v. Sudhoff a.w. 344.

argumenten. Deze man liet zich niet door boze hartstochten leiden. Hij handelde naar eer en geweten. Zo bracht Ursinus de kwestie dan ook terug tot haar juiste proporties. Het ging niet over de kerkelijke tucht in het algemeen. Van beide kanten werd haar noodzakelijkheid wel erkend. 't Ging slechts over de vraag, moeten onboetvaardige, hardnekkige en openbare zondaren worden geëxcommuniceerd, ook al zijn het vorsten en aanzienlijke personen, en wie moet zulk een excommunicatie uitspreken en uitvoeren?

Dit heeft Ursinus in een aan de keurvorst in 1569 uitgebracht advies duidelijk belicht.²⁵

Zelfs Erastus, die zo verbitterd was tegenover zijn tegenstanders en ook over Ursinus minder fraaie oordelen uitsprak, werd genoodzaakt om over dit advies een betrekkelijk waarderend oordeel te uiten.

Ook *Zanchius* gaf een betekenisvol advies (*Opera Zanchi VIII*, 64-68). Deze sprak zijn hoge waardering uit over de ernstige bemoeiingen van de keurvorst inzake de kerkelijke tucht, die een onontbeerlijk stuk is van de dienst der Kerk. Zij behoort bij de prediking en bediening der sacramenten.

Het is *altijd* nodig deze kerkelijke tucht in te voeren en daarom verkeerd om te beweren: het is *nu* niet de gepaste tijd. *Zanchius* spreekt zijn verwondering uit over de raad van zijn broeders-tegenstanders. Kan Christus iets voor Zijn Kerk ingesteld hebben, dat niet overal en te allen tijde nuttig is voor haar eeuwig heil, ja dat daarvoor nodig is? Wil de keurvorst de Kerk vóór zijn dood waarlijk hervormd zien en de voortzetting van de zegeningen Gods aanschouwen, dan moet hij zich in deze gewichtige aangelegenheid zo veel hij maar kan haasten!

Hij bespreekt dan 4 hoofdvragen:

1. Door wie de eerste vermaningen moeten geschieden?
2. In welke gevallen de excommunicatie nodig is?
3. Of in de Heilige Schrift gevallen van excommunicatievoorkomen en welke?
4. Op welke andere manier kan de opbouw en uitbreiding van de Kerk bevorderd worden?

Zanchius gaat hierbij uit van de volgens Gods Woord onwankelbaar vaststaande scheiding van wereldlijke en geestelijke overheden.²⁶

Ursinus wilde bij de excommunicatie ook de invloed van de overheid (*praecipius ecclesiae membris*, het voornaamste lid van de kerk) ingeruimd zien. De overheid kan twee ambten in zich verenigen! Ook Beza legde zijn gewicht in de schaal en stond zeer beslist aan de zijde van *Olevianus*. De Heidelbergse theologen van *Olevianus'* partij stonden in voortdurende correspondentie met Beza, zodat deze geheel meeleeftde en de strijd op de voet kon volgen.

Erastus ging intussen voort overal uit te bazuinen, dat hij de juiste oplossing van de kwestie had gegeven en niemand hem had kunnen weerleggen. Ook Beza en alle geleerde Fransen niet! Ze zouden zich zelfs schamen voor hun eigen weerlegging.

Beza hield zich inderdaad in, maar alleen om de toestanden in de Palts niet nog ernstiger te maken. Dáárom verloochende hij zich. Doch ook dit alles zou geen rust gebracht hebben, als niet op andere wijze een droevig slot aan deze historie gekomen was. Een schrikkelijke ontdekking plaatste ineens de Erastiaanse partij in het droevigste licht! Hierdoor werd de keurvorst ineens georiënteerd en nam hij een vast besluit. Maar het had ook ten gevolge dat de kerk van de Palts werd belast. De

²⁵ Zie *Opera theologica* (ed. 1612) deel III, kol. 801 v.v.

²⁶ Zie voor de inhoud van dit advies *Sudhoff a.w.* blz. 351 v.v.

vijanden van buiten hieven een luide juichtoon aan. Wat was er toch geschied?

In 1570 werd de rijksdag te *Spiers* gehouden. Hier namen *Neuser* en *Sylvanus* o.a. contact op met de gezant uit *Zevenburgen*. Het bleek spoedig, dat *Neuser* zich zelfs tot de Turkse sultan had gericht. Zij stelden zich voor als leiders en aanhangers van een wijdvertakte partij, die het geloof aan een Drie-enig God had prijsgegeven en de godheid van Christus had verloochend! Dáárom zochten ze contact met de Antitrinitariërs van *Zevenburgen* en de Turkse sultan. De keizer legde de stukken aan de keurvorst van de Palts voor, die aanstonds bevel gaf om deze plichtvergeten onderdanen in hechtenis te nemen. Men vond bij *Sylvanus* een gruwelijke libelle getiteld: "*Wider den dreipersonlichen Abgott und den zwei Naturengetzen*".

Neuser wist later nog te ontsnappen, werd "Turk", daarna Atheïst en stierf tengevolge van zijn schandelijke levenswandel. De Turken in Konstantinopel noemden hem zelfs een "kind van satan".

Sylvanus werd na een lang proces, eind 1573, te Heidelberg op de markt onthoofd. De predikanten *Vehe* en *Suter*, medeschuldigen, zwoeren hun ketterijen af, werden als predikers afgezet en uit het land gebannen.

Onder invloed van het gebeurde op de rijksdag vaardigde de keurvorst een edict uit en zond van uit *Spiers* nog de opdracht definitief over te gaan tot invoering van de kerkelijke tucht. Overal werden nu in de gemeenten kerkenraden (presbyteriën) aangesteld, bestaande uit predikanten en ouderlingen, die voortaan moesten toezien op de zeden en volgens Gods Woord maatregelen moesten nemen tot bestraffing en verbetering van de dwalenden. Erastus bleef ageren; werd vermaand en tenslotte geëxcommuniceerd. Maar ook toen bleef hij Bullinger opwekken om in te grijpen en de oppositie opwekken tot verzet tegen de Heidelbergse tirannie. De kerkelijke tucht kon helaas! niet goed doorgevoerd worden, omdat in Heidelberg een oppositie bleef tegenwerken, onder de hovelingen, onder de geleerden en onder de burgers. Bovendien dreigde reeds de reactie onder de opvolger van de keurvorst. Ursinus was zeer zwaarmoedig in dit opzicht en verborg zijn gevoelens niet tegenover Bullinger.

Van de kant der Wurtembergers had het gebeurde met *Neuser* en *Sylvanus* ook reactie verwekt. Men riep luide - en deze roep vond ook elders weerklank - dat nu het bewijs geleverd was, dat het Calvinisme slechts een brug betekende tot het Arianisme en het Mohammedanisme.

Men begreep ook te Heidelberg, dat men zich van deze blaam moest zuiveren. De keurvorst deed het zijne zagen we reeds. Maar hij riep ook Ursinus te hulp, om in geschrifte een bijdrage te leveren. Op zijn bevel vervaardigde de bezadigde Ursinus nu het geschrift: "*Bekenntnusz der Theologen und Kirchendiener zu Heydelberg von den einigen waren Gott in dreyen Personen, den zweien Naturen inn der einigen Person Christi, und von dem heiligen Abendmal unsers Herrn Jesu Christi*". Het verscheen in 1574 in de Duitse taal.²⁷

Ook van andere zijde werd de aandacht en belangstelling van Ursinus heengetrokken naar de *Antitrinitarische beweging*. Het verzamelpunt van deze mensen lag in *Zevenburgen*; maar ook in Polen. Hier in Polen hadden vele geleerden, die afweken van de leer der Roomse kerk, een onderdak gevonden. Zij werden beschermd door de Poolse adel, die meer dan eens sterke reformatorische neigingen openbaarde.

Wel verwees een koninklijk edict in 1564 alle "ketteren" uit het buitenland buiten de Poolse grenzen, maar de ideeën der reformatie werkten overal toch door. Zo ontstond

²⁷ Opera theologica II, kol. 379 v.v.

er ook in Polen een Gereformeerde Kerk. In deze kerk stonden echter ook mensen op met unitarische en antitrinitarische gevoelens.

Bekend geworden is vooral onder hen *Gregorius Pauli*. Sommigen leerden een tweegoden- of driegodendom, anderen schreven alleen aan den Vader een Goddelijk wezen toe. Ook Wederdopers oefenden in Polen hun invloed.

In 1565 maakte Gregorius Pauli met zijn aanhang zich los van de z.g. *Grote Kerk* en stichtte de *Ecclesia Minor* (kleinere kerk).

Dit vond plaats na het colloquium van Petrikow (1565). De Gereformeerde kerk van Krakau werd door deze gebeurtenissen, zoals zich laat denken, heftig geschud. Reeds tevoren waren afgezanten van de orthodoxe partij naar Heidelberg gereisd (1563) om advies van Ursinus te bekomen. Het waren *Christophorus Threcius* en *Laurentius Boleslawensis*. Het gegeven advies van Ursinus is te vinden in zijn *Opera thebologica* (ed. 1612) deel III, kol. 795.

Nu was *August Dudith*, de voormalige R.K. bisschop van *Funfkirchen*, uit de Roomse kerk getreden, gehuwd en naar Krakau gereisd. Hier kwam hij terecht in de draaikolk der elkaar bestrijdende partijen.

Crato, Ursinus' vriend, stond met hem in correspondentie en deed al zijn best om deze man voor de Gereformeerde overtuiging te winnen en te redden uit de gevaarlijke draaikolken van Krakau. Hiertoe riep Crato ook de hulp van Ursinus in, die zich niet onbetuigd heeft gelaten. Uit Ursinus' schriftelijke nalatenschap, ons nagelaten in zijn *Opera*, kunnen wij thans nog de geschriften opdiepen, die hij opgesteld heeft over de drie-eenheid en de beide naturen van Christus. Ook tegen de *Rakauer Catechismus* van *Faustus Socinus* schreef hij.²⁸

Ook de strijd van de felle Lutheranen tegen de Philippisten duurde onverpoosd voort. Men poogde de Philippisten en Krypto-Calvinisten overal te weren en uit te bannen.

Dit leidde onder andere te Wittenberg tot de catastrofe van 1574. *Peucer*, de schoonzoon van Melanchthon, werd gevangen gezet. De invloed van het z.g. Krypto-Calvinisme werd in Saksen geheel gebroken!

De slag trof juist de meest vertrouwde vrienden van Ursinus en deed hem zelf veel verdriet. 't Was bovendien tegelijk een zware slag voor de zaak der Gereformeerden, door de Heidelbergers voorgestaan.

Al te spoedig volgde op de omwenteling te Wittenberg de nog grotere te Heidelberg. *Frederik III*, die de bijnaam *de Vrome* gekregen heeft, werd ziek. In 1575 kon hij reeds de keurvorstendag niet bezoeken. Dit speet hem zeer, omdat hij hier nog zo gaarne weer een goed woord gesproken had voor de Gereformeerde zaak in Duitsland. Hij moest zich laten vertegenwoordigen door zijn zoon *Lodewijk*, die zich bij de Luthersen had aangesloten en daardoor geen warme voorvechter van de ideeën van zijn vader kon zijn.

Zo lag Frederik III straks op zijn sterfbed en kon alleen nog samensprekingen houden met zijn jongere zoon *Johan Casimir*. Verder rustte zijn blik met welgevallen op zijn kleinzoon, die zijn naam droeg. Hij sprak zijn verwachting van hem uit in de woorden: "Lutz (Lodewijk) will's nicht tun, Fritz (Frederik) wird's tun". Hij werd van dag tot dag zwakker. Hij stierf 26 October 1576, in vast geloofsvertrouwen. Herhaaldelijk liet hij zich Johannes 17 voorlezen, het Hoge priesterlijk gebed van de Heiland. In zijn laatste uren was hem ook Psalm 31 en 71 tot grote troost, alsook het 8ste hoofdstuk uit de brief aan de Romeinen.

²⁸ Opera II, kol. 1703 v. 1746 v. III, kol. 774 v. 784 v.

Ursinus schreef aan zijn vriend Crato: "Op de 26^e Oktober om 4 uur ging onze beste keurvorst in belijdenis van de heiligste en meest zekere waarheid en vroomheid uit dit ellendige in dat gelukzalige en hemelse leven over "

Grote rouw en smart was er in de harten van zijn vrienden. Wat ging er nu gebeuren in de Palts ?

Spoedig bleek dit. Lodewijk, zijn zoon en opvolger, kende geen werk, dat hij nodiger vond dan de verwoesting van het kerkelijk bouwwerk, waaraan zijn vrome vader zijn leven gewijd had.

8. URSINUS' ARBEID TE NEUSTADT.

Keurvorst Lodewijk VI wilde van de Palts weer een Luthers territorium maken. De medestrijders van zijn vader moesten dus hier van het toneel verdwijnen. Het laatst werd Ursinus zelf door de maatregelen van de nieuwe keurvorst getroffen. Eerst op 30 September 1577 werd het *Collegium sapientiae* ontbonden en op 7 October daaraanvolgend werd Ursinus ontslag aangeboden.

Ursinus was niet vermogend. De slag trof hem dus zwaar. Op aanraden van zijn vrienden was hij in 1574 gehuwd met *Margaretha Trautwein*, bij wie hij één zoon, *Johannes*, had gekregen. Zelf bezat Ursinus geen geldelijke reservebronnen. Ook nu moesten (na zijn ontslag) zijn ooms *Rothe* te Breslau en zijn vriend *Crato* hem bijspringen. Hoe sneed het hem echter door de ziel, dat hij te Heidelberg de instorting van de Gereformeerde hogeschool moest meemaken en de omzetting van het kerkelijk leven in de Palts . Gelukkig is het slechts een tijdelijke terugslag van ongeveer 8 jaren geweest!²⁹

Ursinus heeft meer dan eens een andere werkkring kunnen vinden. Men merkte ook elders zijn grote wetenschappelijke gaven en stoere werkkraft evenals zijn onuitputtelijk geduld op.

Zo kwam reeds in 1571 vanuit Bern tot hem de uitnodiging om zich als professor aan de hogeschool te Lausanne te geven. Er lag toen reeds veel aanlokkends in deze roeping. Maar de vrome keurvorst Frederik III wilde hem niet laten gaan. Hij wist al te goed welk een onwaardeerbare kracht hij in Ursinus had getroffen. Nu de keurvorst echter gestorven was werd de roeping uit Bern herhaald. Men bood hem nu aan professor te Bern te worden. Hij zou de leiding krijgen van een soortgelijke inrichting als te Heidelberg in het Sapientia-college hem was toevertrouwd.

Maar twee dingen weerhielden Ursinus ook nu weer om deze roeping van Bern op te volgen. In de eerste plaats meende hij voor zulk een taak niet meer de nodige kracht en frisheid te kunnen opbrengen. En voorts was daar Palts graaf Johan Casimir, de jongere zoon van Frederik III, die hem voorhield, dat zijn vrome vader hem nog op zijn sterfbed bezworen had: "*Houd vooral Ursinus vast!*"

In opdracht van Johan Casimir had Ursinus in 1577 reeds in de Latijnse en Duitse taal de publicatie van *de Geloofsbelijdenis* verzorgd, die de gestorven keurvorst Frederik

²⁹ De Lutherse overheersing in de Palts eindigde weer met de dood van Lodewijk VI in 1583. Deze werd opgevolgd door Frederik IV onder voogdij van Johan Casimir, zoon van Frederik III en broer van Lodewijk VI. Alles werd nu weer van lieverlede hersteld. De kerkorde van Frederik III en de Heidelbergse Catechismus werden weer ingevoerd. De verbannen leraars en predikanten werden weer teruggeroepen. *David Pareius*, leerling van Ursinus, reorganiseerde de universiteit. Bij de dood van Johan Casimir (1592) ging Frederik IV zelf regeren en onder hem bleef de toestand gehandhaafd zoals die onder Johan Casimir geweest was. In 1610 stierf Frederik IV en werd opgevolgd door Frederik V. Onder hem kwamen de Palts ische Godgeleerden naar de Synode van Dordrecht (1618/19).

III in zijn testament had ingevoegd. De geloofsbelijdenis is in het Latijn opgenomen in de Opera van Ursinus (ed. 1612) deel II, kol. 439 v.v.. Ze wordt voorafgegaan door een voorwoord van Johan Casimir, gedateerd 25 Febr. 1577, en gevolgd door een kort getuigenis van dezelfde.

Thans volgde Ursinus ook de oproep van de zoon van Frederik III om de kerk en zijn vorst verder te dienen in het toevluchtsoord, dat door zijn heer voor de Gereformeerde theologie geopend werd te *Neustadt aan de Haardt* (tegenover Heidelberg in het land aan de Westoever van de Rijn): het *Collegium illustre Casimirianum*.

Preekstoel in de Stadskathedraal te Neustadt; in dit koor werd Ursinus waarschijnlijk begraven. De kerk is in een R.K. deel en een Protestants deel gedeeld. Het Protestantse deel is in 2012 gerestaureerd. Daar werd geen graf van Ursinus aangetroffen.

Op 26 Mei 1578 begon Ursinus hier zijn voorlezingen over de profeet *Jesaja*. (Opgenomen in Opera III, kol. 1-706). Ze gaan over Jesaja I-XXI. In Neustadt maakte Ursinus nog enige jaren mee vol van lichamelijk lijden en ingespannen arbeid.

Overigens bleek ook in 1577 reeds, hoe hoog Ursinus vereerd werd en hoe hoog men hem schatte: als één der bekwaamste theologen uit de Gereformeerde kerken. Immers op de in September van dit jaar te *Frankfort* gehouden *Synode*, waar afgevaardigden uit Duitsland, Engeland, Frankrijk, Hongarije en Polen aanwezig waren en ook Zwitserland zich door brieven had vertegenwoordigd, werd beraadslaagd over een *gemeenschappelijke geloofsbelijdenis* en besloten de opstelling ervan op te dragen aan *Ursinus* en *Zanchius*, terwijl *Beza* en *Gualther* met de revisie werden belast.

Maar Ursinus voelde zich ziek en miste het nodige zelfvertrouwen. Hij wees de eervolle opdracht van de hand, omdat hij zich niet bekwaam achtte om de mond voor de gehele kerk te zijn. Dit wil echter niet zeggen, dat hij werkeloos bleef. De opstelling en ondertekening van de *Formula Concordiae* had nieuwe strijd opgeroepen. Ursinus sterkte Johan Casimir door zijn wijze raad in 't opstellen van een openbaar getuigenis (vgl. Opera II, 462 v.v. 468 v.v.).

De pen van Ursinus leverde de meest doeltreffende argumenten, die tegen de *Formula Concordiae* der Lutherse in geding gebracht zijn, n.l. in de *Christliche Erinnerung vom Concordienbuch* (de Latijnse editie had tot titel: *Admonitio Christiana* en *libro Concordiae*). Namens de Neustadter theologen werd dit werk in het begin van 1581 in het Latijn gepubliceerd en nog in hetzelfde jaar in een uitgebreider, Duitse bewerking (vgl. Opera II, kol. 481-696).

Hierbij sloten zich nog een paar kleinere verdedigingsgeschriften aan, o.a. in het jaar 1582: "Examen recitationum D. Nicolai Selneckeri de libro Concordiae" (Opera II, kol. 697-888), een strijdschrift tegen de Lutherse theoloog *Nicolaus Selnecker*, die zich met de arbeid van het Concordienboek en de *Formula Concordiae* sterk had beziggehouden.

Ook schreef hij 'de *Verdediging* van de *Admonitio Christiana*', tegen de Erfurter theologen (Opera II, kol. 889-1140), nog na Ursinus' dood uitgegeven.

In 1583 gaf hij in het licht: "Commonefactio Davidis Chytraei de Sacra Domini Coena et eiusdem commonefactionis consideratio" (Opera II, 1141 v.v.), tegen de Lutherse theoloog *David Chytraeus*, die een grote rol speelde in de bevestiging van de strenge *Lutherse kerken* in Mecklenburg, Stiermarken en elders en die ook een groot aandeel had in het werk rondom het "*Concordienbuch*".

Nog meer werkjes uit deze tijd, die op hetzelfde onderwerp betrekking hebben, hebben Ursinus' vrienden na zijn dood uit zijn schriftelijke nalatenschap genomen en gepubliceerd. (Opera II, kol. 1564 v.v. 1584 v.v. 1598 v.v.). Verschenen in quarto bij Harnisch in Neustadt (1584).

Intussen naderde Ursinus' einde snel. 6 Mei 1583 legde de dappere strijder voor de waarheid Gods zijn wapenen neer. Rusteloos had hij gestudeerd, gedacht en gestreden. Nu mocht hij rusten van zijn inspanning en moeiten, want zijn hemelse Meester riep hem om thuis te komen in het Vaderhuis, waar ook hem plaats bereid was.

Zijn lichaam werd ter aarde besteld in het koor van de kerk te *Neustadt*. Ursinus heeft nog niet zijn 49e levensjaar mogen uitdienen. Het is treffend hoe kort vele van de grote figuren uit de tijd der grote Reformatie hebben geleefd en hoe veel ze in deze korte levenstijd hebben geschreven en gedaan!

Ook *Olevianus* leefde niet veel langer dan Ursinus (1536-1587). *Calvijn* werd maar 55 jaar oud (geb. 1509, gestorven 1564). Maar welk een geweldige arbeid hebben deze

mannen verzet. En hoe vruchtbaar is soms hun schriftelijke nalatenschap geweest!

Ursinus had zijn schriftelijke nalatenschap bevolen in de zorg van professor *Jungnitz*, één van zijn landgenoten, zijn leerling en vriend. Met advies van zijn andere vrienden, ook van *Crato*, ging men thans over tot de verzameling en publicatie van zijn geschriften, zowel van die nog nooit gedrukt waren als van die, welke reeds tevoren zonder dat zijn naam genoemd was verschenen waren.

9. URSINUS' GESCHRIFTEN.

De geschriften van Ursinus, zowel zijn Duitse als Latijnse en Latijnse vertalingen van Duitse werkjes, zijn in tal van uitgaven verschenen. Het eerste deel van zijn *Theologische verhandelingen* (Tractationes theologicae) werd in 1584 en later nog eens in 1587 uitgegeven. Een tweede deel volgde in 1589. Beide werden uitgegeven in naam van het zoontje van Ursinus, Johannes, die genoemd was naar de Palts graaf *Johan Casimir*.

De Heidelbergse Catechismus met Ursinus' verdedigingsgeschriften, in één band, drukte Harnisch te Neustadt, in het Latijn in 1585, in het Duits in 1592 en 1595.

In Neustadt had Ursinus ook de leerstoel van de filosofie bezet en *colleges logica* gegeven over *Aristoteles' Organon*. Ze hadden zeer sterk de belangstelling getrokken en de wens was meer dan eens geuit, dat ze ook gedrukt het licht mochten zien en worden verbreid. Jungnitz kwam aan dit verlangen tegemoet door hun uitgave te verzorgen in quarto, in 1586.

De "*Gründliche Bericht*" werd herhaaldelijk gedrukt o.a. in 1585 en 1590. (Zie Opera I, 802 v.v.). Zie ook Sudhoff a.w. 248 v.v.

De oefeningen, die Ursinus in het Sapientia-college gehouden had (ook elders) met de studenten, werden ook in het licht gegeven als: *Exercitationes in materiis theologiae scholasticae*, in twee delen, 1589/1590.

Het werk, dat echter het meeste zegen heeft verspreid en ook als zijn voortreffelijkste prestatie werd erkend waren zijn *Verklaringen van de Heidelbergse Catechismus*. Ze werden herhaaldelijk gedrukt in allerlei uitgaven.

Ze vertonen wel eens kleinere en grotere varianten. *David Pareus*, leerling van Ursinus, zorgde tenslotte voor een correcte uitgave. (Corpus doctrinae orthodoxae, 1607, 1612, Bremen 1623, Hannover 1634, in octavo.)

Pareus wees er op, dat de andere edities soms gegevens bevatten, die *niet* van Ursinus afkomstig zijn en hij bezwoer zelfs de drukkers in 1622 om niet af te wijken van zijn verbeterde editie. (Zie o.a. art. van T. D. Smid, Geref. Theologisch Tijdschrift 1940.)

Uit slordigheid veelal waren de dictaten van Ursinus niet geheel zuiver uitgegeven. David Pareus en zijn zoon Philippus zijn het geweest, die voor de nauwkeuriger edities hebben gezorgd.

Men moet dus wel voorzichtig zijn in 't gebruiken van de *Verklaringen van de Heidelbergse Catechismus*, zoals die verwerkt zijn in tal van "*Schatboecken*" van Ursinus, die ook in het Nederlands verschenen zijn. Hommius, Spiljardus e.a. latere bewerkers hebben ook veel erbij gevoegd, zonder aan te geven, wat van Ursinus en wat van hen is.

Dit alles is niet zo hinderlijk voor hen, die deze "*Schatboecken*" alleen raadplegen om iets over een Catechismusafdeling te lezen. Maar voor hen, die nauwkeurig willen

weten wat de dogmatische visie van Ursinus was inzake de sacramenten, het verbond Gods e.a. dogmata, is het nodig de Latijnse edities te raadplegen en wat de *Explicationes Catecheticae*, de toelichtingen op de Catechismus, betreft is het zelfs 't best de door Pareüs verzorgde uitgaven van 1623 en 1634 te gebruiken.³⁰

Later werd ook een *grote uitgave* van *Ursinus' verzamelde werken* geleverd door zijn leerling en opvolger in het Sapientia-college, *Quirinius Reuter* (1612). Naar deze *Opera theologica* werd in dit opstel meer dan eens verwezen. Ursinus' werken werden na zijn dood eerst veelvuldig geraadpleegd, geciteerd en benut. Ook op de Nederlandse Gereformeerde theologie heeft Ursinus in de 16e en 17e eeuw grote invloed uitgeoefend. Wie de theologische lijnen volgt, die getrokken zijn vóór en na de Synode van Dordrecht, ontmoet keer op keer de diepe sporen, die Ursinus trok.

De grote uitgave van Ursinus' werken is uitgegeven te Heidelberg in 1612. Op het titelblad staat een vignet afgedrukt, dat voorstelt, hoe Jona door de grote vis op het droge wordt uitgespuwd en er omheen staat geschreven: "Fata viam invenient", d.i. *de lotgevallen zullen hun weg vinden*. Het werk is in drie delen verdeeld.

- Deel I bevat de *Didaskalica*, de onderwijzende geschriften van Ursinus, z.a. Een opwekking tot de studie van de heilige theologie en de Catechismus; de grote en de kleine Catechismus van Ursinus zelf; de Heidelbergse Catechismus met de verklaringen van Ursinus erbij; loci uit de dogmatiek over de Heilige Schrift, het wezen Gods en de Drieëenheid, de schepping der wereld, de goede en de kwade engelen, de schepping van de mens en het beeld Gods, de voorzienigheid, de zonde, de vrije wil, en de Wet Gods; voorts theses over de persoon en het ambt van den Middelaar, over de Sacramenten, over de Doop, over het Avondmaal des Heeren, de reeds genoemde Exegesis over het Avondmaal, en tenslotte een vrome beschouwing van de vertroosting Gods tegenover den dood.
- Het tweede deel *de apologetische en weerleggende geschriften*. Zeven en twintig geschriften van meer polemische aard. Dit deel is het dikste.
- Het derde deel bevat *Ursinus' exegetisch werk*, verklaring van de profeet Jesaja, hoofdstuk 1-21; analyses van tal van teksten voor preken, preek schetsen voor de studenten; verklaring van Joh. 1: 1-15; een geschriftje tegen de Arianen; het advies aan de keurvorst over de kerkelijke tucht; kleine verhandelingen o.a. over de breking des broods in het Heilig Avondmaal.

Achter deze drie delen werken van Ursinus is nog een klein boek van *David Pareüs* opgenomen: De "*Miscellanea Catechetica*", "Catechetische Mengelingen", waarin nog enkele kleine werkjes en theses van Ursinus worden gegeven, o.a. ook een brief, die over de predestinatie handelt.

Het z.g. **Schatboek van Ursinus** is herhaaldelijk gedrukt in de Nederlandse taal, en heeft vele predikanten geleid bij de Catechismusprediking. In latere eeuwen las men weinig Latijn meer en bleef Ursinus' invloed veelszins beperkt tot de weinigen, die nog zijn *Schatboek* raadpleegden, of die nog uit wetenschappelijke theologische overwegingen teruggrepen naar de *bron*, de Latijnse edities van Ursinus' werken.

Velen hechten bovendien, al heten ze gaarne Gereformeerd, geen bijzondere waarde aan de nauwkeurige mening van Ursinus, de hoofdbewerker van de Catechismus.

³⁰ Ik vergeleek indertijd eens de uitgave van Pareüs van 1651 (Latijn) met de *Opera theologica* van 1612, waarin ook de *Explicationes Catecheticae* zijn opgenomen, bij de vraag 74 over de Kinderdoop, maar vond alleen kleinere varianten, die niet van doorslaande betekenis waren. De uitgave van 1612 (Latijn) is ook betrouwbaar!

Toch daalt men in deze goudmijn van Ursinus' geleerde verhandelingen nooit zonder vrucht af. Het kost alleen wat ernstige inspanning. Maar telkens valt het dan ook op bij het lezen van Ursinus' geschriften, welk een zuivere Schriftkennis hem leidt, hoe deemoedig en trouw hij gearbeid heeft aan de zware problemen, die hem werden voorgelegd.

Voor al zijn positieve arbeid, neergelegd in de *Exercitationes scholasticae en Explicationes catecheticae*, heeft grote invloed geoefend. Hier vooral ligt de rijke zegen, die zich veel verder heeft uitgestrekt dan die van zijn scherpzinnige polemische geschriften. Hij is de opvoeder en vormer geweest van tal van jonge mannen, die zich later aan de dienst der Gereformeerde Kerken hebben gewijd. Ook hierin is Ursinus een echte leerling van Melanchthon geweest, dat hij, toegerust met een buitengewone gave om anderen te onderwijzen, het charisma openbaarde om zijn leerlingen niet slechts wetenschappelijk te doen vorderen in kennis, maar om ze ook te overtuigen en in deze overtuiging standvastig en trouw te maken. Maar dit alles weer met de uitgesproken bedoeling om ze toch niet van hun vrije zelfstandigheid te beroven.

Ook voor Breslau, zijn vaderstad, en Silezië, heeft Ursinus nog iets mogen betekenen. Wel heeft hij na zijn vertrek uit Breslau zijn vaderland niet weer bezocht, maar door zijn geschriften, briefwisseling en leerlingen oefende hij er toch wel invloed en mag zodoende beschouwd worden als de grondlegger van de kleine Gereformeerde Kerk, die zich ook in later eeuwen daar gehandhaafd heeft.

Het is *Franciscus Junius* geweest, een collega van Ursinus, later professor in Leiden, die in een gedachtenrede gehouden te *Neustadt* aan de hogeschool, *Ursinus* getekend heeft en een stralend beeld van zijn persoon heeft opgeroepen. Hij typeerde Ursinus als *Theologorum doctissimum et Doctorum theologotaton* (d.i. de geleerdste der theologen en de meest theologische der doctores). Hiermee sprak hij slechts uit de dankbare waardering, die leerlingen, collega's en vrienden hem volgaarne wilden betalen.

10. URSINUS' THEOLOGIE.

Men heeft in de laatste eeuw nogal eens gediscuteerd over de vraag, of Ursinus een *Calvinist* moet genoemd worden. Men deed dit met bepaalde bedoelingen. Men wilde n.l. de Heidelbergse Catechismus zo gaarne voor eigen bijzondere opvatting annexeren. Soms heeft men hem een vertegenwoordiging van het Melanchthonianisme willen noemen. Ten onrechte zagen wij reeds. Een andere keer legde men eenzijdig de nadruk op de verwantschap, die dit leerboek heeft met Zwingli en Bullinger. Men wilde n.l. de Gereformeerde groep van de Palts en andere Duitse gebieden, in de 16e eeuw en daarna, gaarne typeren als een *derde* richting, naast de Lutherse en Calvinistische. Toch is dit niet juist gezien. Zie ook Sudhoff bl. 118 v. en Gillet, artikel over *Ursinus* in Herzogs Encyclop. (eerste druk).

Eenzijdig is bijvoorbeeld in deze ook de studie van prof. M. A. Gooszen, in zijn overigens gedegen en leerzame studie over "de Heidelbergse Catechismus, textus receptus met toelichtende teksten. Leiden, E. J. Brill, 1890". Ook hier komt de tendens voor om van de theologie van Heidelberg een *derde* richting te maken. Sommige verschillen worden daartoe veel te sterk geaccentueerd en aan zeer belangrijke overeenkomsten met Calvijn wordt niet voldoende de aandacht gegeven.

Het is waar, de Heidelbergse Catechismus is anders dan de Geneefse van Calvijn, ademt ook een enigszins andere geest, omdat hij uit een andere school stamt dan de *Institutie* van Calvijn. Maar op alle belangrijke punten is er toch principiële overeenstemming. De methode is anders, de stijl heeft iets eigens, maar de inhoud is echt Gereformeerd.

Ursinus is niet iemand geweest, die zwoer bij het gezag van een of andere theoloog. Hij zwoer niet bij Luther, niet bij Melanchthon, niet bij Zwingli of Bullinger, en zo óók niet bij Calvijn, hoe dicht hij ook bij hem stond in de principiële vragen van die tijd. Het is leerzaam te lezen, wat Ursinus schrijft over het gezag van grote mannen, als Luther. Hij was geen Westphal, die Luther als een soort onfeilbare apostel vereerde. Hij was een echt Schriftuurlijk christen, die, zoals hij reeds in 1557 aan zijn vriend Crato schreef, toen hij nog vol liefde en verering aan Melanchthon's voeten zat, een discipel wenste te zijn van het woord der profeten en apostelen.

"Ik heb niet gezworen bij de woorden van wie ook, behalve bij die van de Heilige Geest, d.i. de woorden van de profeten en apostelen, met wie allen instemmen en spreken, die op de rechte wijze doceren". Daarom kon Ursinus ook later in volle waarheid in zijn tegenverslag op het Wurtemberger verslag van het Maulbrunner gesprek betuigen: "Wij willen nóch Zwinglianen zijn, noch wat maar van dien aard moge wezen. Want wij zijn niet in Luther, noch in Zwingli, noch in welke andere (theoloog) gedoopt, maar alleen in Christus' Naam! Die is onze enige Meester en Zijn Naam alleen belijden wij".

Ursinus is dus geen partijman geweest. Wie hem in dezen zin een Calvinist wil noemen, vergist zich. Hij dweept met geen enkele "vader"! Hij is een evangelische theoloog geweest, die zich in alles alleen op Gods Woord wilde verlaten en dit ook gedaan heeft.

Wil men Ursinus echter in ruimere zin een Calvinist noemen, omdat zijn eigen vrije en wetenschappelijke, gewetensvolle bestudering van de Heilige Schrift hem in alle hoofdpunten en in het bijzonder in de leerstukken, waarom in zijn tijd zo heftig gestreden werd, tot dezelfde resultaten gevoerd had als Johannes Calvijn, dan moet Ursinus inderdaad zo heten. Wie zijn geschriften leest, kan hieraan niet meer twifelen, als hij eerlijk en onbevangen leest en oordeelt.

Voor al in de leer van de *predestinatie* komt dit uit. Wezenlijk is er geen verschil tussen Ursinus en Calvijn. Reeds in Breslau was deze predestinatieleer voor Ursinus tot een gronddogma geworden en had hij toen reeds *Crato* voor deze leer gewonnen. Door zijn studiën in Zürich werd hij slechts in deze overtuiging bevestigd. Dit is eigenlijk vanzelfsprekend, gezien zijn diepe eerbied voor *Petrus Martyr*, waarvan zijn brieven uit deze tijd gewogen.

Ursinus heeft ook als professor zijn leerlingen onderwezen, dat de predestinatie de grondzuil van het Christelijk geloof is en van het christenleven. Men leze maar o.a. zijn brief aan Jakob Monau, 11 Sept. 1573 (te vinden in *Miscell. Catech. ed. 1612*, blz. 28 v.v.) en zijn verklaring van vr. en antw. 54 van de Heidelbergse Catechismus in de *Explicationes Catecheticae* (Opera I, 212 v.v.).

Overigens was Ursinus verre van alle rigorisme, dat bij vele kleine geesten ook in die dagen gevonden werd en dat zoveel leed en verdriet over de Christelijke Kerk heeft gebracht. Hij kende de grenzen heel goed, waarbinnen zonder nadeel voor de waarheid en zonder bezwaar voor 't geweten een vrije en ruime speelruimte geoorloofd is voor 't christelijk geduld en voor een deemoedig schikken in door God

gedulde en over de enkelingen bepaalde verhoudingen.

Hiervan leveren ons de van hem bewaarde brieven en adviezen het bewijs en men kan het slechts betreuren, dat tot heden niet meerdere van deze reeds gepubliceerd zijn.

(Vgl. de brieven aan Johan Casimir en Otto von Grünrad over *de gewoonte van 't Broodbreken*; aan Dudith over *de gemeenschap met heterodoxen*, Opera III, kol. 813.

Wij onderstrepen wat zijn grafschrift zegt. Dit noemt hem *Theologum sincerum* (een eerlijk theoloog), *propulsatorem haeresium de persona et coena Christi* (een man, die de ketterijen over de persoon en het nachtmaal van Christus heeft afgeweerd), *voce et stylo acerrimum* (zeer fijn en scherpzinnig in woord en stijl), *philosophum acutum* (een diependenkend wijsgeer), *virum prudentem* (een verstandig man), *moderatorem iuventutis severum* (een strenge leider der jeugd).

Wie meer over zijn leven en werken wil lezen verwijzen wij naar de bronnen, die hier in dit opstel ten dele reeds genoemd zijn. Men kan ook nog nazien: *Melchior Adam: Vitae Germanorum Theologorum* (Levens van Duitse theologen), onder de naam *Zacharias Ursinus*, een werk dat herhaaldelijk herdrukt is. Het bevindt zich o.a. in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

Voorts wijzen we vooral op de werken van *Sudhoff* (1857) en *Gillet* (1860) hierboven genoemd. Wij weten van Ursinus als Gereformeerde Nederlanders meestal heel weinig en wij hebben zo héél veel aan hem te danken!

Woonhuis van Ursinus te Neustadt

Geschiedenis van de Heidelbergse Catechismus in Duitsland³¹

I. Keurvorst Frederik III en de Catechismus

Bij de waardering van de Catechismus zal men rekening moeten houden met de wijze en de tijd van zijn ontstaan. Wie hem gebruikt als catechetisch handboek, of ook genoemd wordt hem voor de gemeente te behandelen, mag in de geschiedenis van dit boek geen vreemdeling wezen. Daarom volgt hier een korte uiteenzetting.

De naam wijst reeds de afkomst aan. De Palts in Duitsland is zijn geboorteland. De Keur-Paltz, het voornaamste gebied ervan, met de hoofdstad Heidelberg aan de Neckar, lag aan de rechter en linker oever van de Middenrijn. Ook behoorde er toe de Boven-Palts met de hoofdstad Amberg en een aantal enclaves (kleinere ingesloten gebieden). Thans behoort het gedeeltelijk tot Beieren (Rijn-Palts en Boven-Paltz), Baden, Hessen, Elzas en Pruisen.

Het was niet een van de streken in Duitsland, waarin de Hervorming van de aanvang af dadelijk doordrong. Tijdens Luthers eerste optreden regeerde LODEWIJK, een man die beide partijen zocht tevreden te houden. Nu eens de een dan de andere begunstigde of tegenwerkte, maar niet kon verhinderen, dat een twistgesprek te Heidelberg door Luther gehouden (1518) krachtig nawerkte. Eerst in 1545 gaf Keurvorst FREDERIK II aan de drang van zijn onderdanen toe, maar week terug, toen hij de gunst van Karel V verbeurde, en de reeds afgeschafte Roomse kerkgebruiken werden toen hersteld. De Hervorming ging zo maar langzaam vooruit.

Beter werd het toen de Paltzgraaf OTTO HENDRIK 1556 aan het bewind kwam. Hij was eerst de Lutherse belijdenis toegedaan, maar neigde later tot de Gereformeerde, zodat hij Godgeleerden van deze belijdenis als professoren aan de Universiteit te Heidelberg en als predikanten in de Paltzische gemeenten aanstelde. Bij zijn dood 1557 was het grootste deel van de predikanten en van het volk meer Gereformeerd of 'Zwingliaans' dan Luthers. Zodat, gelijk uit het vervolg bleek, het optreden van zijn opvolger, FREDERIK III, niet een gewelddadige omzetting was, maar aan de voorafgaande ontwikkeling uitdrukking gaf; en terwijl hij haar voortzette, de Hervorming in de Palts voltooide.

Frederik III van de Palts (Simmern, 15 februari 1515 - Heidelberg, 26 oktober 1576), bijgenaamd de Vrome, was een zoon van Johan II van Palts-Simmern en Beatrix van Baden.

31 ds. H.H. Barger, geboren 1855, predikant bij de Hervormde Gemeente te Utrecht (1880-1931). De inleiding staat in 'De Heidelbergse Catechismus, door O. Thelemann.

FREDERIK III was op de 14 Februari 1515 in het stadje Simmern op de Hunsrück geboren. Zijn vader was de Paltzgraaf Johan II van Paltz-Simmern, een verstandige en geleerde man, daarbij streng katholiek, die het zeer ter harte nam ook zijn twaalf kinderen, in het bijzonder zijn oudste zoon Frederik, in zijn geloof te doen opvoeden. Deze zond hij daarom eerst tot de bisschop Eberhard van Löttich, een ijverig tegenstander van de Hervorming en later aan het hof van Keizer Karel V. Maar de mens wikt, doch God beschikt. Reeds in die tijd kwam Frederik tot de erkenning, dat de Bijbel de enige bron van de waarheid en Christus onze enige Zaligmaker is. Nadat hij zich 1537 met de Markgravin Maria van Brandenburg-Bayreuth, die van harte in het evangelie geloofde, in het huwelijk verbonden had, beleed hij weldra openlijk en vrij de evangelische waarheid. Hij was bereid er alles voor te wagen.

Toen hij het Regensburger Interim moest ondertekenen (1541), waarmee men de Hervorming een strop om de hals zocht te leggen, verklaarde Frederik aan de Keizer: "Eer ik dat doe, wil ik liever met Gods hulp alles lijden, en als ik in dit land om het geloof niet veilig ben, zou ik met Gods hulp nog in andere plaatsen kunnen leven." Het kruis ontbrak niet in zijn gezin vanwege de vele zorgen voor het onderhoud van zijn kinderschaar, maar ook niet de *zegen* van het kruis. Zijn vader, die hij steeds met kinderlijke eerbied tot kennis van de waarheid zocht te brengen, stierf (1557) met de belijdenis, dat hij zijn hoop stelde alleen op de verdienste van Christus, en onder hartelijke aanroeping van God. Waaraan Frederik nog dikwijls in later jaren dacht met dank aan God. Hij werd nu *Hertog van Simmern* en voerde direct in zijn gebied de Hervorming in. Maar beide, regeren en reformeren, was in Simmern voor hem slechts de school tot dat grotere werk waartoe God hem had verkoren.

Hij was 44 jaar oud, toen hij het bestuur over de Palts aanvaardde. Hij werd geroemd als 'een van de edelste en voortreffelijkste vorsten, die immer in Duitsland regeerden, even vroom van hart als ontwikkeld van verstand, bedachtzaam in liet nemen van plannen, krachtig in het uitvoeren er van, matig en arbeidzaam, vijand van zinnelijk genot, weelde en gemak, vriend van waarheid en godzaligheid, naarstig onderzoeker van Gods Woord en van de schriften van de voornaamste godgeleerden, met een warme, edele, onbewegelijke liefde en standvastigheid gehecht aan hetgeen hij voor waarheid erkend en aangenomen had' (Schotel, De geschiedenis van de Heidelbergse Catechismus Blz. 31).

Bij de aanvang van zijn regering vond hij een heftige strijd over het Avondmaal, die tot zo ergerlijke tonelen aanleiding gaf, dat Frederik daaraan een einde maakte door een gehele verandering in de kerkregering te brengen. Hij werd daarbij gesteund door de goede raad van Melanchton. Indien hij vroeger nog onbeslist mocht zijn, na een Godgeleerd twistgesprek (3 Juni 1560) te Heidelberg bijgewoond te hebben, sloot hij zich voor goed aan bij de Gereformeerde leer. Een grondige hervorming werd door hem tot stand gebracht. Crucifixen, beelden, kaarsen, altaren, doopvonten werden uit de kerken verwijderd, zover dat niet reeds vroeger gebeurd was, waarvoor de avondmaalstafel en het doopbekken in de plaats kwamen. De Latijnse kerkzangen werden door Luthers Psalmen en andere liederen vervangen. Sommige Lutherse predikanten noodzaakten hem door hun weerbarstig gedrag hen te verdrijven. Maar nu zag hij ook duidelijk in, hoe zijn onderdanen behoefte hadden aan een Gereformeerde kerkorde en een Gereformeerde Catechismus. De Hogeschool te Heidelberg, die hij met uitnemende leraren voorzag, kon hem die bekwame mannen bieden. In verband met de Catechismus treden twee mannen op de voorgrond.

ZACHARIAS URSINUS (een Latijnse vervorming van de oorspronkelijke naam 'Beer'), doctor in de Godgeleerdheid, werd 18 Juli 1534 te Breslau geboren, waar zijn vader geestelijke was. Van zijn jeugd af onderscheidde hij zich door grote verstandige aanleg, vromen zin en noeste vlijt. Nog maar 16 jaar oud ging hij naar de Universiteit te Wittenberg, waar hij met bijzondere liefde zich tot Melanchton aangetrokken gevoelde, die hem ook wederkerig zijn hartelijke vriendschap gaf. Tot voltooiing van zijn vorming bezocht Ursinus 1557 de beroemde hogescholen in Zwitserland en Frankrijk, waar hij met Calvijn, Beza, Bullinger en Petrus Martyr van nabij bekend en hun besliste aanhanger werd. Hij nam het ernstig op met zijn studie. Zo las hij, om tot een vaste overtuiging over de Gereformeerde leer van de uitverkiezing te komen, de gehele Bijbel door van het begin tot het einde. Nadat hij meende deze leer klaar en duidelijk in Gods Woord geopenbaard te zien, hield hij, evenals Olevianus, zijn gehele leven lang onomstotelijk daaraan vast.

Na zijn terugkeer, werd hij in zijn vaderland als leraar van het *Elisabeth-Gymnasium* aangesteld. Toen hij daar in conflict dreigde te komen over de Lutherse opvatting van het Avondmaal nam hij afscheid. Op de vraag van zijn oom, die hem in zijn reis- en studiekosten te hulp kwam, waarheen hij nu wilde gaan, schreef hij goedsmoeds en getroost: 'Niet ongaarne verlaat ik mijn vaderland, als dit de belijdenis van de waarheid, die ik met een goed geweten niet kan opgeven, niet dulden kan. Nu mijn beste leermeester **Filippus (Melanchton)** gestorven is, wil ik mij tot de Zürichers wenden, wier aanzien hier weliswaar niet groot is, maar die bij andere kerken zulk een beroemden naam hebben, dat hij door onze predikanten niet kan verduisterd worden. Het zijn vrome, geleerde, grote mannen, met wie ik vast besloten ben mijn leven te verbinden. Voor het overige zal God zorgen.'

Zo kwam Ursinus (1560) te Zürich, waar hij veel genoot van en steeds meer gesterkt werd in de geest van de Duits-Zwitserse hervorming. Een jaar later werd hij door Frederik III naar Heidelberg geroepen. Eerst om op te treden als bestuurder van een predikanten-seminarie, het *Collegium sapientiae*; als hij een jaar later tot doctor in de theologie is gepromoveerd, wordt hem de leerstoel in de dogmatiek gegeven, die juist door Olevianus verlaten was.

Over zijn geloofszekerheid geeft hij een krachtig getuigenis in een brief. 'Als gij meent, dat men van niemand met zekerheid zeggen kan, dat hij zalig zal worden, dan hebt gij gelijk, als gij daarbij over anderen spreekt; maar met betrekking tot onszelfen of het eigen geweten en tot de overtuiging van ieder voor zichzelf is deze gedachte vreselijk en godslasterlijk en werpt de gehele grond van de zaligheid omver. Wie u dat geleerd heeft, die heeft u onderwezen als een duivel, al ware hij uit de hemel gekomen. Ja, ik wil u nog meer zeggen, als gij niet aan het einde uws levens zeker zijt, of gij een erfgenaam des eeuwigen levens zijt, zo zult gij het na dit leven niet zijn. God beware u daarvoor. Want juist deze zekerheid is het geloof, dat de aanvang des eeuwigen levens is, dat allen, die het na dit leven willen hebben, reeds moeten hebben in dit leven. Dat gij toch de betekenis van het woord hopen bedenken mocht, dat een zekere verwachting des eeuwigen levens uitdrukt, dan zoudt gij niet zo iets schrijven, waarvan mij de haren te berge rijzen. Ik zou voor geen honderd duizend, werelden willen, dat ik zover van mijn Christus moest wezen en niet zeker weten of ik Zijn eigendom ben of niet.'

Hieronder het interieur van de Heilige Geest-kerk te Heidelberg

CASPAR OLEVIANUS (Latijnse vorm voor de naam *Von der Olewig*, de plaats, vanwaar zijn familie kwam) doctor in de godgeleerdheid, werd de 10 Augustus 1536 te Trier geboren uit welgestelde ouders. Reeds op 14-jarige leeftijd ging de jonge Olevianus naar Frankrijk, om te Parijs, Orleans en Rourges in de rechten te studeren. Daar zocht hij reeds de vervolgde Gereformeerde gemeenten op, want als knaap had hij diepe en ernstige indrukken ontvangen. Een schokkende gebeurtenis, waarbij hij uit onmiddellijk levensgevaar gered wordt, brengt hem tot volkomen overgave aan God, dien hij nu voortaan in de dienst van het evangelie zijn leven wijden wil. Na gepromoveerd te zijn in de rechten gaat hij om theologie te studeren naar Genève, Lausanne. Zürich en keert 1559 te Trier enig, om er op te treden als leraar aan een school. Maar in de school begint hij nu ook te prediken onder grote toeloop. Als die prediking verboden wordt, zet hij haar onder nog grotere toeloop voort in het Jacobs-hospitaal. Maar dat werk wordt door de vereende krachten van de vorst en de aartsbisschop met geweld onderdrukt. Met zijn volgelingen wordt Olevianus in de gevangenis geworpen, waaruit hij na tien weken door tussenkomst van Frederik III bevrijd wordt, om te Heidelberg op te treden aan het hoofd van het Predikanten-seminarie en als Hoogleraar. Maar spoedig liet hij deze plaats aan Ursinus over om zelf naar zijn aard en roeping predikant te kunnen zijn.

Vroeger dacht men aan hen beiden alleen als de vervaardigers van ons leerboek. Maar het is meer dan waarschijnlijk, dat ook verschillende anderen bij de samenstelling hun invloed hebben uitgeoefend.

Zelf zegt de Keurvorst in zijn voorrede voor de eerste uitgave, dat hij "met raad en toedoen van onze gehele theologische faculteit alhier, ook van alle superintendenten en voornaamste kerkdienaren, een in hoofdzaken samengevat onderricht of Catechismus van onze christelijke godsdienst uit het Woord Gods beide in de Duitse en Latijnse taal heeft doen vervaardigen en stellen."

Bij die ongenoemde medewerkers hebben wij behalve aan Ursinus en Olevianus te denken aan mannen als:³²

De hofprediker Dr. MICHAEL DILLER, die geneigd was de hogere eenheid te zoeken tussen de Lutherse en Gereformeerde leer; dan THOMAS ERASTUS, een hoogleraar in de medicijnen, maar ook in de geloofsstrijd van zijn dagen op de voorgrond tredende; WENZESLAUS ZULEGER, een van de politieke raadsleden van de Keurvorst, en PETRUS BOQUINUS, hoogleraar in de godgeleerdheid, allen met Olevianus leden van de kerkenraad; dan EMANUEL TREMELLIUS, de hoogleraar in het Hebreeuws, Jood van afkomst maar Calvinist in zijn belijdenis. Hier kan ook nog bij genoemd worden Anastasius Veluanis (Joh. Verstege), destijds Gereformeerd predikant in de Palts. Deze mannen dagelijks verkerende met hun ambtgenoten Ursinus en Olevianus, en door de Keurvorst geraadpleegd, hebben zeker met de schrijvers zelf over de inhoud van de Catechismus mede hun oordeel geoeffend.³³

Het sprak wel vanzelf, dat allereerst URSINUS, de hoogleraar in de dogmatiek, in aanmerking kwam, als er sprake is van de samenstelling van een Catechismus. Reeds spoedig nadat hem de opdracht gegeven was, kon hij een concept overleggen. Hij onderwees reeds geruime tijd de dogmatiek en had aan voorgangers geen gebrek. Daar lagen voor hem de *Loci*³⁴ van Melanchton, die te Wittenberg zeven jaar lang zijn leermeester was geweest; de Catechismus van Genève, uit de geest van CALVIJN, dien Ursinus ook door persoonlijk onderwijs had leren kennen, dan de Zürichse leerboekjes, waaraan de namen van LEO JUDAE en BULLINGER verbonden waren. Eindelijk ook de werken van A LASCO, door de vluchtelingen-gemeente uit Londen, die zich voor een goed deel te Frankenthal gevestigd had, hem nabij gebracht. Het waren: *De kleyne Cathechismus* van MARTEN MICRON, de *Corte onderzoeckinghe* en de *Emdense Catechismus*. Het was werkelijk niet de eerste handleiding, die Ursinus had samen te stellen, en hij heeft van al dat voorwerk een zelfstandig gebruik gemaakt, altijd weer de toetssteen aanleggende van de Schrift.

Ursinus' eerste concept met 324 vragen werd niet goedgekeurd door de andere theologen. Misschien was het te lang, of was er de Verbondsleer teveel in ontwikkeld, of liet het teveel in de Avondmaalsleer het groot verschil met de Augsburgse Confessie op de voorgrond treden, waardoor de Palts gevaar liep te missen wat aan de belijders van deze Confessie was toegestaan. De leer van de sacramenten moest niet teveel aanleiding geven om hen als Zwinglianen in verdenking te brengen.

Ursinus zet zich tot een nieuw concept, dat, weldra gereed, slechts 108 vragen bevat. Het verschilde grotelijks met het eerste. De goedkeuring van de theologen bleef ditmaal niet achterwege. Hoe nu daaruit de Heidelbergse is gevormd met zijn 129 vragen, niet meer oorspronkelijk in het Latijn, maar in het Duits gesteld? Dat is ons niet goed bekend. Groot is nog het verschil van dat laatste concept met de Heidelbergse Catechismus zelf. Men meent, dat zijn samenstelling, waarin van beide concepten en de andere genoemde Catechismi werd gebruik gemaakt, het werk zal

³² Verg. M. A. GOOSZEN, *De Heidelb. Catechismus*. Leiden. E. J. Brill. 1890.

³³ Dat het gezag van Olevianus onder hen niet zo groot was als men vroeger meende, schijnt men te kunnen opmaken uit een brief van Datheen aan Beza; d.d. 5 Nov. 1570, gepubliceerd door Dr. A. A. VAN SCHELVEN in het Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis X blz. 1 1913. Daarin wordt melding gemaakt van een bezwaar van Olevianus omtrent vraag 36, die hij onzuiver oordeelde en waarover hij met Zuleger in heftige strijd kwam; maar hij werd verhinderd dit bezwaar openlijk uit te spreken.

³⁴ *Loci cumunes*; de eerste Lutherse dogmatiek, geschreven door Melanchton

geweest zijn van Olevianus, aan wien reeds enige tijd de Catechismusprediking was opgedragen. Maar ook dan hebben wij onze Catechismus nog niet.

FREDERIK III heeft ook zelf dit concept nauwkeurig onderzocht en op sommige punten eigenhandig verbeterd.

Dan is de Keurvorst nog niet voldaan. Hij roept een vergadering samen van alle superintendents in het land, en alle predikanten van het hof en de stad Heidelberg. Acht dagen lang is deze 'Heidelberger Synode' bij elkander geweest (18 Jan. 1563), en nadat zij avondmaal hebben gehouden, is de Catechismus, met een kleine verandering van vraag 79, door allen op één na "aangenomen, bewilligd en ondertekend." De voorrede van de Keurvorst, waarmede dit boekje werd ingeleid, is dan ook gedateerd op 19 Januari 1563.

Daarmee was nu de Catechismus vastgesteld. Met bekwamen spoed verscheen hij eind Januari of begin Februari in het licht. De 128 vragen zijn nog niet genummerd. Op de rand worden de hoofdstukken aangewezen uit de Schrift, het zijn 515 plaatsen uit het Nieuwe-, 158 uit het Oude Testament; en één, reeds lang weggelaten, uit het Apocriefe boek van Jezus Sirach.

De tekst, zoals die nu werd gegeven, doet denken aan een bewerking van het eerste en tweede concept van Ursinus onder vergelijking met andere Catechismussen. De invloed van de Keurvorst meent men vooral terug te vinden in de behandeling van het Avondmaal, en die van Olevianus in de vooropstelling op vele plaatsen van de satisfactie (voldoening) door Christus' lijden. Zeker is van hem de schone uiteenzetting van de Voorzienigheid Gods. (Zondag 10)

Met grote blijdschap werd de Catechismus ontvangen. Reeds enkele weken na de eerste was er een tweede uitgave nodig. Een paar onbeduidende veranderingen waren aangebracht, maar ook was het nog ongenummerde getal vragen met één vermeerderd. Wat nu de 80e vraag is, was er bijgevoegd en niet zonder reden. Het onderscheid tussen het Avondmaal en de Mis, was over het hoofd gezien. De Hervormden hadden op dit punt te veel onderlinge strijd. Dit gebrek werd nu hersteld. Olevianus schreef er van aan Calvijn: "De Keurvorst door mij er op opmerkzaam gemaakt, heeft gewild, dat de vraag over het onderscheid van het avondmaal en de priesterlijke mis, (in de eerste Latijns editie overgeslagen) in de tweede Duitse uitgave er bijgevoegd werd." In de derde uitgave van Maart 1563 werd aan deze vraag nog een kleine uitbreiding gegeven. De vierde editie verscheen in de Kerkorde van de Paltz, door Olevianus ontworpen, waarvan de voorrede van de Keurvorst gedateerd is 15 November 1563. Dit werd nu de algemeen aangenomen tekst.

Over het gebruik werd in die Kerkorde bepaald, dat de Catechismus vóór de preek zou gelezen worden, zodat hij in negen Zondagen was uitgelezen. Hij werd in 52 Zondagen verdeeld, omdat er elke Zondagmiddag moest gepredikt worden. Later namen uit de Latijnse vertaling de nummering van de vragen over en de opgave van de verzen bij de aangehaalde Schrifthoofdstukken.

Zo lag daar nu het leerboek, dat van grote betekenis zou worden. Het aantal uitgaven is niet te tellen. Het is vertaald geworden in allerlei talen, waaronder 't Hebreeuws, Oud- en Nieuw-Grieks, het Arabisch, het Maleis. Zo is het met graagte ontvangen, heeft van de Gereformeerde kerken groten dienst bewezen. Maar het is niet zelden een oorzaak geworden van bittere strijd.

De tegenstand begint al dadelijk. Van Lutherse zijde ontving de Keurvorst reeds d.d. 4 Mei 1563 een Vermaanbrief van drie vorsten, Christoffel van Wurtemberg, Wolfgang van Tweebruggen en Karel van Baden, met aanwijzing van de gebreken van de

Catechismus. Kort daarop verscheen een *Aanwijzing van de dwalingen in de Catechismus*, waarschijnlijk opgesteld door Brenz.³⁵ De voornaamste grieven zijn, dat reeds in vraag 32 bij de bepaling van het Christen-zijn de doop is over het hoofd gezien; dat de sacramenten niet instrumenten of werktuig, maar slechts tekenen en zegelen van de genade worden genoemd; dat niet geleerd wordt de wezenlijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal; en dat bij vraag 46-52 over de Hemelvaart de christologie is aangelegd op de ontkenning van de tegenwoordigheid van het vlees en bloed van Christus bij het Avondmaal. De hoofdbeschuldiging is wel, dat de Gereformeerden te veel voet gaven aan "het verstand van de mensen in de filosofie", die zich aan de Lutherse leer ergeren moeten.

De Gereformeerden menen evenwel staande te kunnen houden, dat ook zij erkennen het wezenlijke en waarachtige vlees en bloed van Christus aan het Avondmaal te genieten.

Een reeks van pamfletten verscheen, en herhaaldelijk wordt Ursinus gedrongen zijn Catechismus in geschriften te verdedigen, of geschiedt dat door de 'geleerde mannen', die daartoe door de Keurvorst te hulp geroepen worden.

Strijd en zalig einde van de Keurvorst

Ook is de Keurvorst zelf dadelijk voor zijn leerboek in het krijt getreden. De vorstelijke tegenstanders beantwoordde hij o.a. in een schrijven van 14 Sept. 1563. "Wij geven U. L. (u liefden, Eurer Liebden), vriendelijk te verstaan, dat wij niet twijfelen, of de door U. L. ons gegevene herinnering (tegen de Catechismus) is uit een vriendelijk, zwagerlijk en broederlijk gemoed en uit goede welgemeendheid van uw zijde voortgekomen, zoals wij het dan ook van U. L. niet anders verstaan noch opnemen. En zo moet U. L. het ook zeker daarvoor houden, dat als wij van u, ook van anderen, ja van de geringste iets konden leren uit Gods Woord, dat tot betering van ons zondig leven of meerdere kennis van Gods Woord en alzo tot onze en onzer lieve onderdanen zaligheid (die ons eerlijk vóór alle dingen, ook vóór de tijdelijke welvaart zelfs, ter harte gaat) dienstig mocht wezen, wij hen uit de grond onzer harten daarvoor zouden willen danken, nademaal wij ons wel bewust zijn, dat wij allen, zolang wij leven, niet meesters, maar leerjongens in de school van Christus blijven, dat wij ook mensen zijn, die dwalen kunnen, en daarom een voortgaand onderricht en goede opbouwning wel nodig hebben. Maar wij hebben daarentegen op grond van de Goddelijke Schrift evenwel geleerd en ook een behoorlijke tijd lang (omdat ons de almachtige God bij de aanvaarding onzer keurvorstelijke regering met allerlei droevige tegenspoeden, door onrustige geesten, liefdeloze en eierzuchtige theologen verwekt, evenwel vaderlijk en tot onze betering heeft beproefd) zoveel ervaren, dat wij ons niet door iedere wind heen en weer waaien, door veroordeelde dwaalleringen verleiden, of van eenmaal aangenomen en beleden waarheid afbrengen lieten. Maar ons onbewegelijk fundament en vaste grond is altijd geweest en is nog: Deze is Mijn geliefde Zoon, Hem zult gij horen. Daarnaar ook, als volgens een onvervalst en onverwerpelijk richtsnoer van ons gehele leven, en naar het gegeven bevel richten wij ons gaarne door Gods genade, volharden daarbij, vermijden en verwijderen zoveel mogelijk wat daar tegenover staat, en willen onze schuldige plichten naardat het voorkomt vervullen.... En het is toch ook niet zeldzaam, maar heeft zich voorgedaan van het begin van de wereld, ook in onze tijd, dat zij, die het christelijk en goed met de godsdienst gemeend en hem openlijk beleden hebben, ten hoogste gesmaad en vervolgd worden, en zo zijn wij ook voor onze personen niet de eersten, die in zulk

³⁵ Johannes Brentz, een oprecht Luthers leraar.

een onbehagelijk geroep geraken, maar anderen hebben dat nog meer ondervonden, zoals dan daarvan nog verse voorbeelden in onze herinnering aanwezig zijn, maar de goddelijke waarheid heeft dit desniettemin overal doorstaan.... En onze Catechismus is als zodanig, niet op enige leer van mensen, maar op Gods Woord alleen gegrond, hetgeen blijkt uit de *allegationes ad marginem* (de op de rand aangehaalde Schriftplaatsen). Naardien nu zulke fundamente van de goddelijke Schrift, waarop onze Catechismus is gevestigd, vast en onomstotelijk blijven, zo konden wij ons niet herinneren, dat zulk een Catechismus valse of slechte leer bevatte en daarom zou te veroordelen zijn, of men moest tegelijk de goddelijke Schrift willen verwerpen en veroordelen". Kluckhohn, Briefe, I 439 v.v.

Het beroemde slot van de Keurvorsten uit het huis van Palts-Simmern, te Heidelberg

Ook toen de een of ander van de bevriende vorsten Frederik te Heidelberg bezocht en tot terugneming van zijn Catechismus en van de kerkelijke verandering zocht te bewegen, bleef hij onverzettelijk. De Hertogen Wolfgang en Christoffel zonden een gezantschap, om een samenspreking, een colloquium met hun theologen voor te staan. Over het antwoord van de Keurvorst Berichtten de gezanten aan hun heren: "Betreffende het voorgeslagen colloquium, zo waren de vruchten van de colloquia en wat; zij onder de onzen zelve en ook bij de tegenstanders gewerkt en met zich gebracht hadden, duidelijk en aan iedereen bekend. Zijn Keurvorstelijke Genade was er niet tegen, met zijn geliefde betrekkingen en vrienden (de vorsten) vertrouwelijk en broederlijk over deze zaken te behandelen, maar met (hunne) onrustige theologen wilde Zijn Keurvorstelijke Genade volstrekt niets te maken hebben."

Het heftigst sprak de Keurvorst zijn schoonzoon, de Hertog Johan Frederik van Saksen toe. Hem schreef hij d.d. 30 Maart 1563: "Gij hebt een overbodige zorg gehad, alsof ik mij door een werktuig des duivels verleiden liet, want ik ben, Godlof, nu tot zulk een ouderdom, verstand en kennis van het Goddelijk Woord gekomen, dat ik mij

niet van iedere wind heen en weer bewegen laat. Ik zou ook alle anderen van harte gunnen, dat zij met achterstelling van hun eigene affecties en aanzien van mensen, alleen door Gods Woord zich lieten regeren en leiden. Overigens beken ik mijzelf voor God een arme zondaar te zijn, zoals het behoort, en bid dagelijks om vergeving daarvan en dat Hij door Zijn Heilige Geest de kennis van Zijn lieve Zoon, mijn getrouwe Heiland Jezus Christus, hoe langs zo meer in mij moge doen toenemen. Amen."

In een brief van 21 Augustus 1563 bedankt Frederik zijn schoonzoon voor verschillende toegezonden geschriften, waarvan hij aanneemt, dat zij "christelijk vriendelijk en goed gemeend" zijn. Daarin zegt hij ook: "Dat ik in de muil des Satans zou gevallen zijn en gij u beijverd hebt mij daaruit te rukken, dat weet ik door Gods genade beter. Want ik ben geheel het eigendom van mijn lieve en getrouwe Heiland Jezus Christus naar lichaam en ziel in leven en sterven; ik heb Hem ook teveel gekost, dan dat Hij mij in de muil des duivels zou overgeven, omdat Hij mij met Zijn dierbaar bloed heeft gekocht. Zo weet en geloof ik ongetwijfeld, dat de duivel met al zijn listen en kunsten zonder de wil mijns Vaders in de hemel mij het kleinste haar niet kronkelen, laat staan uitrukken kan.

Ik wil echter bij God hopen, dat gij de waarheid beter verstaat, dan gij het aan mij laat blijken; mocht echter mijn hoop in dezen vergeefs zijn, dan wil ik desniettemin des te vlijtiger bij mijn lieve en getrouwe God in het gebed aanhouden en niet twijfelen, of Zijn almacht zal u, geliefde, door Zijn heilige en goede Geest nog de ogen des harten openen, dat gij tot de rechte kennis komen mocht."

Met welk een geduld en zachtmoedigheid heeft Frederik de sterkste smaadwoorden van de jonge man en schoonzoon beantwoord. Als deze evenwel, nadat hij het hart van zijn gemalin van haar vader vervreemd had, eens zo onedel was, dat hij vanwege de Catechismus ook de Keurvorstin Maria tegen haar gemaal in brieven wilde ophitsen, waardoor zij ziek werd, spreekt Frederik toch met hem op een andere toon.

"Ik zou gaarne zien", zo luidt het dan in een brief van 7 Juli 1563, "dat gij u niet bekommerde om mijn vriendelijke en hartelijk geliefde gemalin, en haar ongekreukt en ongereformeerd liet. Ik heb u mijn dochter als uw gemalin gegeven en gij hebt macht en recht om bij haar de reformatie ter hand te nemen. Ik heb haar u gegeven en haar daarom ook bij haar afscheid vermaand, dat zij u schuldige en christelijke gehoorzaamheid zou bewijzen; doet zij dat niet, dan hebt gij met haar daarover te spreken, maar voor mijn gemalin en mijn kinderen (behalve uw gemalin) hebt gij niet te zorgen." KLUCKHOHN, Briefe, I, 440. Idem I, 416.

De hoofdaanval tegen de Keurvorst en zijn Catechismus moest nog komen. Voor het jaar 1566 had Keizer Maximiliaan II een rijksdag te Augsburg uitgeschreven, waarop over een oorlog met de Turken moest gehandeld worden. Daar kwamen enige Lutherse rijksvorsten, door hun theologen aangezet, overeen de Keurvorst wegens zijn 'Vernieuwing', waarmede hij naar hun oordeel van de Augsburgse confessie afgeweken en van de godsdienstvrede uitgesloten was, bij Keizer en Rijk aan te klagen. Ja, men liet aanzeggen, dat het hem zijn keurvorstelijke waardigheid, misschien wel zijn hoofd kon kosten. Met broederlijke bezorgdheid waarschuwde hem zijn broeder Paltzgraaf Richard van Simmern, in twee brieven, dat hij toch niet naar Augsburg zou gaan.

Maar hij antwoordde zijn "hartelijk geliefde broeder" onder andere: "Ik sta vast in troostelijke hoop op mijn lieve en getrouwe Vader in de hemel, dat Zijn almacht mij

tot een werktuig zal gebruiken om Zijn Naam in het heilige rijk van de Duitse natie³⁶ in deze laatste tijden openlijk niet alleen met de mond maar ook metterdaad te belijden, zoals wijlen mijn lieve zwager, Hertog Johan Frederik van Saksen, de Keurvorst zaliger³⁷ ook heeft gedaan; en hoewel ik niet zo vermetel ben, dat ik mijn verstand met dat van de genoemde Keurvorst zaliger zou willen vergelijken, zo weet ik daarentegen toch, dat die God, die hem destijds bij de rechte en ware kennis van Zijn heilig evangelie heeft bewaard, nog leeft, en zo machtig is, dat Hij mij arm eenvoudig mannetje ook wel bewaren kan en zeker door zijn Heilige Geest ook wel bewaren zal, al zou het daartoe moeten komen, dat het bloed kostte. Waarover, als het mijn God en Vader in de hemel alzo behaagde mij tot zulk een ere te gebruiken, ik Zijn almacht nooit genoeg zou kunnen danken, noch hier in de tijd noch ginds in de eeuwigheid."

In dit heldhaftig geloof ging Frederik naar Augsburg. Daar stonden achter zijn vorstelijke tegenstanders hun Godegeleerden, en achter de Keizer stonden de bisschoppen van Worms en Speyer met de pauselijke nuntius. Frederik stond geheel alleen, maar de Heere was hem ter zijde. Op de aanklacht van de Hertogen Wolfgang van Tweebruggen en Christoffel van Wurtemberg, zijn "goede vrienden en getrouwe naburen", beval hem de Keizer in de vergadering van 14 Mei al zijn kerkelijke instellingen met de Catechismus weer af te schaffen, in het tegenovergestelde geval zou op de strengste wijze tegen hem gehandeld moeten worden.³⁸

Frederik verwijderde zich daarop, om zich op het antwoord te bezinnen, maar verscheen spoedig weer in de vergadering, gevolgd door zijn zoon Johan Casimir, die hem als zijn "geestelijke wapendrager" de Bijbel nadroeg. Zelf heeft de Keurvorst kort daarop de gehele toedracht en zijn verdedigingsrede opgetekend, waarin hij o.a. zeide: "Wat de godsdienst betreft, dat ik die zou moeten veranderen en afschaffen, zo betuig ik, dat ik in geloofszaken niet meer dan één Heer erken, die een Heere aller Heren en een Koning aller Koningen is en zeg daarom, dat het niet te doen is om een helm vol vlees, maar dat het de ziel en hare zaligheid betreft, die mij door mijn Heer en Heiland Christus is opgedragen en die ik ook schuldig ben te bewaren. Daarom kan ik uw Keizerlijke Majesteit niet toegeven, dat zij, maar dat God die haar geschapen heeft, daarover gebiedt. Betreffende mijn Catechismus, ik belijd hem. Hij is ook op de rand

³⁶ Het is opmerkelijk, dat Frederik hier het rijk niet noemt met de officiële titel: "het heilige Roomse rijk van de Duitse natie."

³⁷ De Keurvorst in de Schmalkaldische oorlog in de slag bij Mühlberg (1547) door Keizer Karel V verwonnen en gevangen genomen, werd van de troon vervallen verklaard en vijf jaar lang in gevangenschap gehouden, nadat hij hem eerst ter dood had laten veroordelen.

³⁸ **Keizer Maximiliaan II** (Wenen, 31 juli 1527 - Regensburg, 12 oktober 1576) was keizer van het Heilige Roomse Rijk, koning van Bohemen, koning van Hongarije en aartshertog van Oostenrijk. Hij was de oudste zoon van keizer Ferdinand I en een neef van keizer Karel V. Maximiliaan II regeerde tijdens de Lutherse hervormingen en hij stelde zich open voor de argumentatie van de protestanten. Hij had Lutherse predikers, adviseurs, artsen en wetenschappers naar het hof geroepen. Onder druk van zijn vader, Ferdinand I, het katholieke Spanje en de Heilige stoel moest Maximiliaan II publiekelijk verklaren zich altijd aan het officiële geloof van Rome te zullen houden. Dit belette hem niet om privé te blijven omgaan met de volgelingen van Luther. In 1553 verving Maximiliaan II Philips II van Spanje, de zoon van Karel V, nadat de Duitse keurvorsten geprotesteerd hadden tegen een uitgesproken Rooms-katholieke keizer. Eenmaal op de troon, sloeg Maximiliaan II een nieuwe weg in: in plaats van zich actief achter de Kerk van Rome te scharen en aan de strijd tegen de ketters deel te nemen, had hij besloten vrede en verdraagzaamheid te dienen. Hij zou zich niet bij de ene (protestanten) noch bij de ander (rooms-katholieken) aan sluiten. Geen van de twee partijen kon dus zeggen dat hij een van hen was. (Wikipedia)

met fundamente(n) (teksten) uit de Heilige Schrift zodanig bewapend, dat hij onoverwonnen is en nog lang, naar ik hoop, met Gods hulp onoverwonnen zal blijven. Overigens troost ik mij daarmee, dat mijn Heere en Heiland Jezus Christus mij met al Zijn gelovigen deze zo gewisse belofte Gods gedaan heeft, dat alles wat ik om Zijn eer of om Zijns Naams wil zou verliezen, mij in de andere wereld duizendvoudig zal vergoed worden. Daarmee beveel ik mij onderdanig aan de genade uwer Keizerlijke Majesteit."

Gedurende deze rede waren aller ogen op de Keurvorst gevestigd. Volgens een oude overlevering trad, toen hij geëindigd had, de Keurvorst August van Saksen op hem toe, legde hem de hand op de schouder en zeide: "Frits, gij zijt vromer dan wij allen." Evenzo zeide aan het slot van de zitting de Markgraaf Karel van Baden tot de omstanders: "Waarom valt gijlieden deze vorst aan, hij is vromer dan wij allen." Ook heeft de geschiedenis hem *Frederik de Vrome* genoemd.

Maar de keizer was volstrekt niet met zijn antwoord tevreden. Hij zei tot de vorsten, 'dat men dat ongedierte moest verdelgen.' Met recht zei later Boquinus in zijn Latijnse lijkrede op de keurvorst: "Als het bij het martelaarschap op de gerechtigheid der zaak, op de zielsstemming, op de blijde bereidwilligheid tot het lijden aankomt, dan mogen wij deze heerlijke vorst bij de martelaren van Christus rekenen."

Frederik verliet de rijksdag vóór het einde er van. Vrijdag vóór Pinksteren kwam hij te Heidelberg aan, en het volk ontving hem met des te groter blijdschap, omdat het gerucht gegaan was, dat hij te Augsburg was afgezet, ja zelfs onthoofd geworden. Daags daarop woonde hij in de Heilige-Geest-kerk de voorbereidingsprediking bij, waarna hij voor al het volk zijn hofprediker Olevianus de hand reikte en hem tot volharding vermaande. Op de Zondag ging hij openlijk met zijn gezin in de gemeente aan het Avondmaal.

Frederik III was een vorst bij Gods genade als weinigen, met een helder verstand, vast geloof, nuchtere zin, ongeveinsde vroomheid, door zijn volk bemind en nog heden in gezegend aandenken gehouden.

Nadat God hem tot zegen van velen lang bewaard had, kwam zijn ure, waarop hij zich zijn leven lang had voorbereid. Vroeger door de jicht geplaagd, leed hij in de laatste jaren aan waterzucht, en zijn ziekbed was zeer smartelijk. Maar "de enige troost" bewees, zoals vroeger in de strijd, ook nu in het lijden aan hem zijn kracht "in leven en sterven." Op zijn sterfbed sprak hij tot de omstanders: "Ik heb voor u en de kerk lang genoeg geleefd, maar nu word ik tot een beter leven geroepen. Ik heb voor de kerk zoveel gedaan, als ik kon, maar ik vermocht niet veel. God, die alles vermag, en voor Zijn knechten gezorgd heeft, voordat ik in de wereld kwam, leeft en heerst in de hemel. Hij zal u geen wezen laten en mijn tranen en gebed, dat ik in dit vertrek knielend gedaan heb tot God voor mijn opvolgers en voor de kerk, niet zonder vrucht laten."

Toen zeide hij tot zijn hofprediker Olevianus: "De goede God roepe mij wanneer Hij wil, ik heb een volkomen vrij geweten in de Heere Christus, die ik van harte gediend heb en van Wie ik beleefd heb, dat in mijn kerken en scholen de lieden door de mensen op Hem alleen gewezen werden." Ook zeide hij: "Ik ben lang genoeg opgehouden geworden door het vrome gebed van de christenen; het is tijd, dat ik mijn leven eindig en tot mijn Heiland in de ware rust worde overgebracht."

Nadat hij zich nog Psalm 31 en Johannes 17 had laten voorlezen en zelf overluid gebeden had, ontsliep hij zacht en zeker van zijn zaligheid, 61 jaar oud, op de 26 Oktober 1576. Bovenaan op zijn grafsteen schreef men zijn levensspreuk: "*Heer, naar Uwen wil.*" Ook in zijn, in het jaar 1577 door Johan Casimir geopend testament heeft

Frederik zijn Catechismus herdacht met de woorden: "Inzonderheid belijden wij onze van ons uitgegane en gepubliceerde Catechismus en kerkordening, waarin alle vraagstukken van de christelijke leer, duidelijk, verstaanbaar en ordelijk samengevat en gedeeltelijk uitvoeriger behandeld zijn."

Zo beslist als Frederik III de *Gereformeerde* belijdenis, was zijn zoon en opvolger **LODEWIJK VI** de *Lutherse* toegedaan. Maar hij had bij lange na zijns vaders geest niet. Nauwelijks was hij uit Amberg, waar hij tot nu toe als stadhouder van de Boven-Palts resideerde, naar Heidelberg gekomen, terwijl het lijk van zijn vader nog boven aarde stond, of hij greep reeds met harde hand aan; hij liet bij de begrafenis niet een van de trouwe predikers zijns vaders een woord spreken, maar zijn medegebrachte Lutherse hofpredikers moesten daarbij optreden. Bange bezorgdheid maakte zich meester van de Paltzers, bij wie de Gereformeerde leer en het Gereformeerde wezen in vlees en bloed was overgegaan. Alle beden en voorstellen, ook die van zijn broeder Johan Casimir, zelfs de Lieden en vermaningen des vaders aan zijn opvolger in zijn testament, hielpen bij de nieuwen Keurvorst niets. Hij verbood de Heidelbergse Catechismus, verdreef 600 Gereformeerde predikanten en onderwijzers, die door de Zwitsers toen met grote liefde werden opgenomen, en voerde in de gehele Paltz het Lutherdom in.

De Paltzgraaf Johan Casimir kon onder zulke omstandigheden niet meer in Heidelberg blijven. Hij ging naar Neustadt a. d. Haardt, daar hem Neustadt, in Kaiserslautern, Bikkellheim (met Frankenthal) door zijn vader ten erfdeel was toegewezen. In dit gebied werd door hem ook de Catechismus behouden. De titel waaronder het boek nu gedrukt werd, luidde: "Catechismus of Christelijke onderwijzing zoals die in kerken en scholen van wijlen de keurvorstelijke, nu vorstelijke Palts geleerd wordt." (Katechismus oder Christlicher Unterricht, wie der in Kirchen und Schulen weilen der kurfürstlichen, jetzt fürstlichen Pfalz getrieben wird.) Struve, Pfaltzische Kirchen-Historie. Frankfurt a. M. 1721. blz. 275 v.v.

Hoe zeer verbitterd was Lodewijk op de beide geestelijke raadgevers van zijn vader, Olevianus en Ursinus.

URSINUS vond na zijn ontslag een plaats aan de nieuw opgerichte Gereformeerde hogeschool te Neustadt a. d. Haardt, ter vervanging van de Heidelbergse. Veel geschriften hebben van zijn hand het licht gezien, die gewoonlijk een apologetisch of polemisch karakter dragen. Maar zijn levenskracht was onder de groten arbeidslast te Heidelberg opgeteerd, waar hij niet alleen Hoogleraar was, maar ook aan het hoofd stond van het *collegium sapientiae*, een predikanten-seminarie, waarvan hij een tijd lang de enige leraar was en de economische leiding had, waarom hij het soms in zijn brieven zijn "tredmolen" noemt. Hij had geen strijdlievende natuur, maar beminde en zocht oprecht de vrede, hoewel hij de opgedrongen strijd om der waarheid wil niet uit de weg ging; maar dit smartte hem diep. "Uit dezen strijd", schrijft hij aan Bullinger, "heb ik een wond megedragen, waarvan ik de genezing in dit leven niet verwacht."

Op 6 Maart 1583 ging hij heen, 49 jaar oud; hij werd begraven in het koor van de stadskerk te Neustadt. Het grafschrift noemt hem "een groot theoloog, een overwinnaar van de dwaalleringen over de persoon en het Avondmaal van Christus, machtig begaafd in woord en pen, een scherpzinnig filosoof, een wijs man en een ijverig onderwijzer der jeugd."

OLEVIANUS werd, nadat hij te Heidelberg uit zijn ambt was ontzet, door Graaf Lodewijk van Wittgenstein, de opperhofmeester en vriend van Frederik III, naar

Berleburg geroepen en was ook hier voor de inrichting van de kerk werkzaam. In het jaar 1584 ging hij naar Herborn, waar een Gereformeerde hogeschool onder zijn leiding bloeide. Door de onder zijn voorzitterschap (1586) gehouden algemene Synode werd voor het Nassausche, Wittgensteinsche, Solmsche en Wiedsche gebied de presbyteriale kerkregering vastgesteld. In het volgende jaar werd hij zwaar ziek en zag zijn einde rustig tegemoet. In zijn testament zegt hij, na de inleidende woorden: "Eerstelijk dank ik mijn goede God, Vader, Zoon en Heilige Geest, dat Hij mij tot een redelijk schepsel op deze aarde geschapen heeft. Daarna in het bijzonder, dat Hij mij krachtig heeft geroepen en mij het geloof geschonken heeft, mij heeft levend gemaakt in onze enige Middelaar en Heiland Jezus Christus, daar ik dood was in zonden. En mij in Hem heeft geschonken de gerechtigheid Gods in het heilig offer van mijn Heiland Jezus Christus en de toekomstige heerlijkheid, en mij heeft geopenbaard de rijkdom van Zijn genade, dat Hij mij heeft uitverkoren tot het kindschap in Christus uit genade, waaruit al deze genadegaven voortvloeien en mij die heeft deelachtig gemaakt door de Geest van het kindschap, waardoor wij roepen Abba, Vader."

De eigenhandige ondertekening luidt:

"Ik, Olevianus, heb met eigen hand ondertekend en betuig openlijk voor de heilige Drieëenheid, dat ik het onvervalst en Christelijk geloof door de Geest en de genade Gods, beide met woord en schrift, heb geleerd en dat ik in datzelfde geloof, diezelfde leer door Gods genade tot de eeuwige zaligheid en door de verzegeling des Heiligen Geestes volhard in vertrouwen op Zijn genade, die Hij mij in Zijn Woord heeft geopenbaard. Amen, door Jezus Christus."

Op zijn sterfbed zei hij eens: "In deze mijn ziekte heb ik eerst recht geleerd, wat zonde is, en hoe groot Gods Majesteit is." Daarop vertelde Hij van een gezicht, dat hij gehad had. "Gisteren ben ik langer dan een uur met onuitsprekelijke vreugde vervuld geweest. Het was mij alsof ik op een blinkende weide wandelde, en terwijl ik er inging, droop hemelse dauw niet in droppels maar in stromen op mij neer. Daarin heeft zich lichaam en ziel meer dan in iets anders verlustigd."

Toen zei zijn vriend Johannes Piscator tot hem: "Zo heeft u de goede Herder geleid in Zijn grazige weide."

"Ja", antwoordde hij: "Hij heeft mij tot de bron des levenden waters gevoerd."

Herhaaldelijk liet Olevianus uit de Schrift voorlezen en riep: "Ik wil mijn reis eidigen. Dat de Heere niet langer mocht uitstellen, ik verlang ontbonden en met Christus te zijn."

Hij vroeg zijn vrienden, die om het bed stonden het lied te zingen: "Nun bitten wir de Heiligen Geist." Zelf zong hij met zwakke stem mee. Daarop nam hij van zijn bejaarde moeder en zijn vrienden afscheid, reikte hun de hand en zegende hen.

Reeds was hij stervende, als zijn ambtgenoot Johann Altstedt hem vraagt: "Lieve Broeder, ge zijt zonder twijfel en zeker van uwe zaligheid in Christus, zoals gij die aan anderen hebt geleerd?"

Toen legde de stervende de hand op het hart en zeide: "Certissimus" (d.i.: volkomen zeker). Dit was zijn laatste woord. Hij stierf 15 Maart 1587.

Zo hebben de drie vervaardigers van de Catechismus geleefd en gewerkt, zó zijn zij gestorven, en hebben in leven en sterven metterdaad bevestigd, wat zij met het woord beleden hebben.

De regering van de Keurvorst LODEWIJK VI duurde niet lang. Naar zijn levensspreuk: "Alles vergankelijk" ging het ook in zijn met geweld doorgezet werk. **JOHAN CASIMIR** nam voor zijn minderjarigen neef, de latere Keurvorst Frederik

IV, de regering over en voerde met de oude kerkorde ook de Heidelbergse Catechismus in de gehele Beneden-Palts weer in, waar hij onder de regering van FREDERIK IV en FREDERIK V weer ijverig geleerd werd en zegen bracht.

Met de dertigjarige oorlog begon voor de Catechismus een wisselvallige tijd. Toen Frederik V na de ongelukkige slag bij de wittenberg bij Praag van zijn landen was vervallen verklaard en naar Holland gevlucht, werd de Palts door Spaanse en Beijerse troepen bezet. Daarmee kwamen ook monniken van allerlei soort, die hun bekeringswerk dreven. Voor alles werd de Heidelberger Catechismus verdrongen en zooveel mogelijk werden de exemplaren vernietigd. Nog enkelen zijn er uit die tijd over, die de titel hebben: "Catechismus of christelijke onderwijzing, zoals zij in de kerken en scholen van de Keurvorstelijke Pfaltz is geleerd geworden."

Na Gustaaf Adolf's overwinning kwam hij weer voor enige tijd in algemeen gebruik; maar na de slag bij Nördlingen (1634) ging hij voor de verdere duur van de oorlog in de Palts verloren.

Eerst met de Westfaalsche vrede (1648), toen **KAREL LODEWIJK**, de zoon van Frederik V, weer in zijn vaderlijk erfdeel introk, keerde ook de Catechismus uit de verbanning terug en hielp het door de oorlog verwaarloosde geslacht wijzen op de weg des heils en van de tucht.

Met het jaar 1685 begon een nieuwe tijd van bestrijding, toen na de dood van Karel, de laatste Keurvorst uit de Gereformeerde Simmernse linie, de *Neuburger linie* met de eerst kort tevoren Rooms geworden FILIP WILLEM aan de regering kwam. De Jezuïeten, die hij had medegebracht, vielen in het bijzonder heftig aan om de 80e vraag van de Catechismus. Deze vond in Lenfant, de hofprediker van de Keurvorstin-weduwe, een waardige verdediger (l'Innocence du Catechisme de Heidelberg, 1688). Omdat de Jezuïeten hem daarom belaagden, moest hij naar Berlijn uitwijken, waar hij weer als predikant werd aangesteld. De bestrijding werd vervolging onder de volgende Keurvorst JOHAN WILHELM en nog heviger onder KAREL FILIP, die de Catechismus geheel zocht uit te roeien. In die vervolging heeft "de enige troost" velen verkwikt, aan wie huis en have was weggeroofd, en die in de gevangenis aan koude en ontbering waren bloot gesteld. Maar "de Gereformeerden", zo zeide een regeringsambtenaar "zijn als de wilgenbomen, wanneer men ze snijdt en hakt, spruiten zij altijd weer op nieuw uit." Ja, dat heeft de profeet Jeremia 17: 7, 8 ook al gezegd.

"Datum Heidelberg de 24 April 1719" verscheen een bevel, dat de ambtenaren "onfeilbaar binnen drie maanden al de exemplaren moesten bemachtigen, waarin de 80e vraag en andere Artikelen werd aangetroffen." De gerechtsdienaar ging van huis tot huis om de exemplaren in te zamelen. Aan ieder, bij wien daarna nog een Catechismus gevonden werd, zou voor elk exemplaar 10 gulden straf worden opgelegd. Ook de boekbinders moesten de exemplaren, die zij nog konden terugkrijgen, inleveren. De burgemeester en raad van de stad Odernheim, die aarzelden, werden tot de uitvoering van dat bevel genoodzaakt. Zo werd de Catechismus op de brandstapel gebracht en op de Roomse kansels gaf men zich het genot hem voor de ogen van de aandachtige hoorders met roeden te geselen. De Gereformeerde kerkenraad verzette zich tegen deze maatregelen. Hij beriep zich daarop, dat het keurvorstelijke wapen en de woorden: "op bevel van de Keurvorst" en "met privilege van de Keurvorst", die men "vermetel, ergerlijk en strafbaar" genoemd had, van oudsher er op voorkwamen. De nieuwste uitgave was bovendien, zonder de kerkenraad te vragen, door een Roomse boekdrukker bezorgd.

Ook wierp hij tegen, dat het boek door de Keurvorst Frederik III zelf was uitgegeven, daarna op de rijksdag te Augsburg zegevierend verdedigd was, dat het door de

Gereformeerde kerken op een Synode te Dordrecht 1619 als Belijdenisschrift was aangenomen en nu reeds meer dan anderhalve eeuw onverboden geleerd was; nog werd verzekerd, dat de 80e vraag alleen op de leer betrekking had, waarbij men geenszins de personen zelf verdoemde. Ten slotte beriep zich de kerkenraad op zijn "plicht", volgens welke hij voor de bewaring van de Belijdenis van de kerk heeft zorg te dragen.

Maar het bevel bleef gehandhaafd. Door een nieuwe machtsdaad werd de Heilige Geest-kerk te Heidelberg aan de Gereformeerden ontnomen en aan de Rooms en gegeven. De kerkenraad protesteerde daartegen, maar werd aldoor afgewezen.

Toen richtte men zich met een bezwaarschrift tot de protestantse rijksstenden. De Gereformeerde stenden kwamen voor hun Paltzische broeders op. De Landgraaf van Hessen-Kassel wees er in een schrijven aan de Keurvorst op, dat de besluiten van Trente niet alleen de leer van de Luthersen en Gereformeerden, maar ook hun personen vervloekten.

De Gereformeerde Koning van Pruisen Frederik Wilhelm I zond zijn gezant, de Heer von Hecht, die zich alle moeite gaf om de Catechismus te doen vrijlaten, en met hem de gezanten van de Landgraaf van Hessen en van de Gereformeerde landen van Europa, n.l. die van de Koning van Groot-Brittanië en van de Hollandse Generaliteitslanden. Deze verlangden beslist, dat de Keurvorst het ongehinderd gebruik van de Catechismus weer zou toestaan. Voor het geval van verdere weigering, dreigden zij ook hun Roomse onderdanen in de uitoefening van hun erediens t te zullen beperken. De Paus wekte de Keurvorst op met zijn "lofwaardigen" ijver voort te gaan, en de Aartsbisschop van Canterbury schreef in naam van de Engelse kerk, om de Paltzische kerkenraad steun te beloven en moed in te spreken.

Toen de zaak voor de Keizer en de rijksdag gebracht werd, zag de Keizer zich wel genoodzaakt beslissing te nemen tegen de rechtskrenking van de Keurvorst. Deze trachtte nog de kerkenraad te bewegen tot verandering en verzachting, maar ook daartegen stond de kerkenraad pal en verklaarde zich onbevoegd een verandering in een Belijdenisschrift van de kerk aan te brengen. Zo kwam de Catechismus onverkort uit de vervolging te voorschijn. Alleen zou voortaan het keurvorstelijk wapen niet (neer op het titelblad worden aangebracht. De kwellingen van de Gereformeerden bleven wel voortduren, maar hun Catechismus hadden zij behouden.

De keurvorstelijke Palts ging in de eerste Franse revolutie (1785) onder, zonder weer op te staan, en na de Franse tijd was er voor dergelijke vervolging geen plaats meer. Toen was het streven de Gereformeerde en Lutherse kerken te verenigen, waarbij de Catechismussen van beiden op de achtergrond raakten. Het rationalisme gaf nu zijn Catechismus aan de Beyersche Paltz, waarvan een van de eerste vragen was: "Waartoe is de mens bestemd? Hij is bestemd de waarheid te erkennen, het goede te doen en daardoor deugdzaam en gelukkig te worden."

Zo bewerkten EBRARD en ULLMANN Catechismussen, die de Paltzischen en de Luthersen zochten samen te smelten. Ook deze leerboeken hielden 't maar kort uit, maar de oude Heidelberger bleef in de stilte voortleven op verschillende plaatsen. Thelemann verhaalt daarvan o.a. het volgende uit zijn eigen ervaring.

"Het was in het jaar 1851, dat ik in mijn Paltzisch vaderland de gemeente te Billigheim bediende, een oud Keurpaltzisch stadje en geboorteplaats van de uit de hervormingsgeschiedenis bekenden Billicanus. Hoe moest ik nu naar de bovengenoemde rationalistische Catechismus mijn leerlingen onderwijzen? Ik vond een

uitweg, omdat het was toegelaten, daarnaast een eigen leerboekje, dat gedictieerd werd, te gebruiken. De gemeente was oorspronkelijk Gereformeerd en volgens de "Union" moesten de belijdenisschriften "in behoorlijke ere gehouden worden." Zo begon ik met een goed geweten op de eerste catechisatie de kinderen uit mijn boekje te dicteren "den enigen troost", de eerste vraag van de Catechismus. Na korte tijd bemerkte ik, dat verscheidene kinderen de vragen niet meer opschreven. Toen ik ze daarover ondervroeg, antwoordden zij: "Dominee, we hebben het ook gedrukt, moeten we het nog schrijven?" Als de kinderen het gedicteerde thuis uit hun hoofd leerden, was bij de ouderen de herinnering wakker geworden, dat hun dit alles bekend voorkwam; en toen het bleek dat het alles in de Heidelberger Catechismus stond, werden door de kinderen alle zolders en rommelkamers doorzocht, en het gevolg daarvan was, dat dit oude leerboek in alle mogelijke vormen en gewaden weer tevoorschijn kwam.

Het was in dezelfde gemeente, dat ik de lang vergeten Heidelberger bij een arme weduwe, die op haar sterfbed lag, terugvond, niet in de rommelkamer, maar in de kamer van haar hart. De vrouw toonde kennis van Gods Woord te hebben, en toen ik ten laatste met de woorden van de Catechismus wees op de enige troost, nam zij het woord dadelijk van mij over en bad vrij nauwkeurig het gehele antwoord van de eerste vraag.

"Toen in het jaar 1854 bovengenoemde nieuwe Catechismus werd ingevoerd, beleefde ik in een oude Gereformeerde gemeente aan de Rijn, in Iggelheim, waar Keurvorst Frederik de vrome een klein jachtslot had en menigmaal vertoefde, evenzo een opwaken van de oude Heidelberger. Het is daar gewoonte, dat de kinderen bij de grootouders in het achterhuis of de deel slapen. Toen bemerkte ik op mijn huisbezoek, dat 's avonds voor het inslapen de oudjes in bed hun kleinkinderen, die de catechisatie bezochten, de aan de Catechismus ontleende vragen leerden en met hen bespraken. Bij het onderwijs kon ik goed bespeuren, waar zulk een huiselijke catechisatie was voorafgegaan. Ja, als onze oude Heidelberger, zijn gehele levens- en lijdensgeschiedenis vertellen kon, wat zouden wij daar niet te horen krijgen."

Dergelijke ervaringen deed ook op Prof. Plitt (later in Bonn) in zijn tijd te Heidelberg: "In die gemeente.... heb ik niet weinig oude mannen en vrouwen leren kennen, wier ogen glansden, als men ze in ziekte of op het sterfbed herinnerde aan de eerste vraag. De meesten kenden haar nog uit hun kinderjaren van buiten. Velen zeiden, dat zij deze vraag als kinderen nooit recht hadden begrepen en dat hun als kinderen het van buiten leren daarvan heel moeilijk gevallen was, maar nu dankten zij God, dat zij haar kenden en baden haar tot hun troost en versterking.

De latere generatie, die niet meer met de Heidelberger was gevoed, had zulk een ankergrond niet. Aan de ouderen, aan wie in de jeugd de schatten van de Heidelberger werden medegedeeld, waren een menigte wisselende tijdstromingen voorbijgegaan, zonder ze innerlijk aan te raken. Zij stonden op een grond, die niet weggespoeld kon worden.

Hoe groot was altijd de aandacht, als men eens de dispositie van een preek aan een vraag uit de Catechismus ontleende, hoe bewogen zich de lippen van de ouden tot zacht meespreken, als men in een preek een van de kernvragen van de Catechismus aanhaalde. Dan begon de tijd van hun jeugd weer voor hen te leven, het deed hun goed de oude klanken weder te horen, als een tijding uit hun vaderlijk huis vonden ze weerklank in hun binnenste.... De Heidelberger Catechismus leeft nog. Die is in driehonderd jaar nog niet gestorven. Die leeft in de harten van de christenen en zal niet sterven. Die zal leven, zoolang er een evangelische kerk wezen zal." Theol.

Studien und Kritiken, 1863 p. 24 v.v.

II. De Heidelbergse Catechismus in Nederland.

In ons land heeft de geschiedenis van de Catechismus een geheel ander verloop gehad dan in de Paltz. Hier kunnen wij haast spreken van één groten triomftocht, die nu en dan door strijd werd afgewisseld, wat aan zijn invloed niet veel schade deed. Die triomftocht is vooral begonnen met de uitgave van het eerste kerkboek onzer vaders, dat met de Psalmberijming en een zeventien liturgische geschriften ook de vertaling van de Catechismus bevatte, in het jaar 1566). Wij hebben dit te danken aan Petrus Dathenus, destijds predikant bij de Nederlandsche vluchtelingen-gemeente te Frankenthal, die daar veiligheid had gevonden onder bescherming van de Keurvorst van de Paltz. Vóór dit jaar waren er al andere vertalingen verschenen. Eén in 1563 te Emden bij Gillis van der Erven naar de tweede Hoog-Duitse druk, waarvan de vervaardiger onbekend is; en één van Datheen in 1563 bij Michael Schirat te Heidelberg naar de 3e Hoogduitse uitgave.

Deze beide verschillen, behalve in de vertaling, ook hierin, dat in de laatste reeds de vragen genummerd zijn en de teksten aan de rand niet alleen met aanwijzing van de Hoofdstukken maar ook van de verzen zijn aangegeven. De splitsing in zondagsafdelingen, is eerst in 1566 aangebracht. In dat jaar verscheen een tweede uitgave van de vertaling van Datheen, evenwel - iets onverklaarbaars - minder nauwkeurig dan de eerste. Ook is er nog een derde uitgaaf van vóór 1566 bekend, het eerst in het voorafgaande jaar verschenen bij Gillis van der Erven te Emden en daarna ook bij hem en andere uitgevers herdrukt.³⁹

Zij is vooral daarom merkwaardig, omdat zij een samensmelting van de Emdense en de Datheense tekst bevat, hier en daar gewijzigd naar het Hoog-Duits. Maar vooral met het Frankenthaalse Kerkboek kwam de Catechismus in aller handen en werd met graagte ontvangen.

In 1566 verschenen er drie, het volgend jaar vier en wederom het volgend jaar drie uitgaven. Allerwege als te Emden, Heidelberg, Deventer, Rouaan, Delft, Norwich, buiten Londen, waren de drukpersen bezig om aan de navraag naar dit boek te voldoen. Weldra was het bij alle Gereformeerden hoog gewaardeerd en werd het opgenomen in het kerkelijk gebruik. Op de Synoden te Wezel (1568) en Emden (1571) reeds aanbevolen, werd het op de kansel te Amsterdam al in 1566 gebruikt door Peter Gabriel.

Telkens komt de Catechismus nu op de Synodale vergadering ter sprake. Nu eens om te vragen, dat er goede homilieën over vervaardigd zullen worden, dan weer om de raad te geven, dat toch de predikanten op de classes enkele vragen met elkander zouden bespreken, of om de eis te stellen, dat men door ondertekening de predikanten en schoolmeesters zal verplichten, hun instemming met de ware leer te bewijzen. Zo werd het in de schatting van het volk allengs met de Bijbel op een lijn geplaatst, en als de grote Synode te Dordrecht de Catechismus opneemt onder de formulieren van enigheid, is dit niet anders dan een officiële bevestiging van hetgeen reeds lang in de praktijk was geschied, en met name op de Synode te Delft 1618 reeds besloten was.

Toch ontbrak het ook in ons land niet aan bestrijding, die evenwel een geheel ander karakter droeg dan in de Palts, omdat zij niet allereerst van Roomse of Lutherse zijde

³⁹ Vergelijk H. H. BARGER, *Ons Kerkboek*, 2e druk. J. M. Bredee, Rotterdam 1907.

Men vergelijkte voor de bijzonderheden van de eerste uitgaven de bekende werken van Dr. J. I. DOEDES, *De Heidelbergse Catechismus in zijn eerste levensjaren*, en *Nieuwe Bibliografische en Historische ontdekkingen*.

uitging. Zij hing samen met het karakter van de Hervorming in onze landen.

In den beginne werden allen, die met de Roomse mis braken, ook in ons land genoemd met de naam van Lutheranen, Zwinglianen, Sacramentariërs, Calvinisten, maar allengs kwam het onderscheid aan het licht. In Utrecht bijvoorbeeld brak Huibert Duyfhuys op een andere wijze met Rome dan de consistorialen, wat aanleiding tot een scheuring gaf. De Duits-Zwitsersche had in ons land evengoed haar aanhangers als de Calvinistische Hervorming. Er was van den beginne af verscheidenheid van gevoelens ten opzichte van het avondmaal, de voorbeschikking, de vrijheid van de kerk tegenover de macht van de burgerlijke overheid, en wanneer daarover strijd ontstond, werd ook de Catechismus er in betrokken, maar hij stond dan niet altijd als zodanig in het hart van de strijd. Hij werd nu eenmaal door de Calvinisten geleerd, behoorde onder de *formulieren van enigheid*, die men met kerkelijk gezag zocht te handhaven en ter ondertekening voorlegde. Hij werd dus, terecht of niet, als een zuiver Calvinistisch geschrift beschouwd en deelde zo in de tegenzin, die sommigen al vroeg openbaarden tegen het Calvinisme en zijn formulier-dwang. Misschien zou hij minder strijd hebben verwekt, als dit niet het geval geweest was.

Dat blijkt o.a. in het geschil met Taco Sybrants, die te Utrecht pastor van St. Jacob was en ter wille van twisten met zijn ambtgenoten over de ondertekening van de belijdenis en de leer van de uitverkiezing zijn ambt neerlegde. Toen hij later te Medemblik beroepen werd, was dit beroep een oorzaak van machtsstrijd tussen de kerk en de magistraat, waarbij natuurlijk de beschuldiging van onrechtzinnigheid de kracht van de eerste moest uitmaken, en als voorwaarde van de verzoening van de zijde van de kerk de ondertekening van de Confessie en de Catechismus geëist werd.

Ook in de strijd van Gaspar Coolhaas, hoogleraar, later predikant te Leiden, zien wij hetzelfde. Wel verklaarde hij zich tegen het leren van de Heidelbergse Catechismus in de kerken, maar hoofdzaak was ook hier, dat hij, als Zwingliaan de handelingen van de Synode van 1574 afkeurende, een ijverig verdediger was van het burgerlijk gezag in kerkelijke zaken.

Meer van nabij was de inhoud van de Catechismus betrokken bij de strijd dien Dirk Volkertszoon Coornhert verwekte, die in 1582 uitgaf: "Proeve van de Heydelbergse Catechismo omme te verstaen oft die voort ghecomen is uyte Godtlycke schrift dan wt het menselike vernuft, uitghegheven tot allemans oordeel ende waarschuwinghe," waar hij zich verzette tegen vraag 5, die leert *de onmogelijkheid om de wet te houden en dat wij allen van nature geneigd zijn God en de naaste te haten*. Daaruit zou volgen, dat het werk van Christus vergeefs was geweest. Ook op vele andere punten week hij van de kerkelijke leer af. Er werden door partij en tegenpartij zulke uitvoerige en zooveel geschriften over opgesteld, dat de strijd daarin verliep. Maar Coornhert was ook geen predikant, en kon niet worden afgezet en de Staten lieten hem vrijwel zijn gang gaan.

Herman Herbertsz, predikant te Dordrecht, daarna te Gouda, deed andere ondervindingen op. Hij weigerde in de namiddagbeurten de Catechismus te behandelen en stootte zich vooral aan wat geleerd werd in vraag 114, *dat ook de allerheiligste nog maar een klein beginsel van de gehoorzaamheid heeft*.

Na veel twistgeschriften, conferenties en disputaties werd hij genoodzaakt toe te geven en zich te onderwerpen (1590).

Niet allen stonden op het standpunt van Bastingius, die in deze strijd moet hebben gezegd: "Neminem damno in qua aliquid Christi reperio".⁴⁰ Dit heeft hem evenwel niet verhinderd mede in te stemmen in de veroordeling van Cornelis Wiggertsz,

⁴⁰ "Ik veroordeel niemand in wie ik iets van Christus vind"; verg. Schotel a. p. blz. 165.

(1598), predikant te Hoorn, die "vele zonderlinge en tegensprakige sentimenten" had. Maar wie dat zei begreep hem niet, of wilde hem niet begrijpen. Hij gaf aanstoot door veranderingen te brengen in het Doopsformulier, omdat hij, geestverwant van Bullinger, bezwaren had tegen sommige uitdrukkingen daarin. Hij meende, dat de verbondsgedachte niet genoeg was vastgehouden en door sommige uitdrukkingen de zekerheid van de verbonds-zegen voor de dopeling weer twijfelachtig gesteld werd.⁴¹ De Catechismus was slechts van ter zijde betrokken in zijn strijd.

Zo naderen wij de Arminiaanse twisten. Het zou ons bestek verre te buiten gaan, daarvan een beschrijving te geven. Dit behoeft ook niet. Behalve over de vijf bekende punten van de leer, liep het over het gezag van de belijdenisschriften, waartoe ook de Catechismus gerekend werd, maar de Confessie trad toch meer op de voorgrond, De Remonstranten eisten revisie, maar de Gereformeerden verzetten zich er tegen. Zij vorderden althans vooraf overlegging van de bedenkingen. De Staten van Holland hebben toen de Remonstranten gered door te bepalen (1608), dat men die bedenkingen verzegeld bij hen zou inleveren. Later bleken die ingeleverde bedenkingen langs die weg voor goed verdwenen te zijn.

Toen de Dordtse Synode er nu op nieuw om verzocht, heeft zij ze na veel dralen ontvangen, en die op de Catechismus 28 Dec. 1618. Zij betroffen, evenals die op de Confessie, meer de vorm en de uitdrukkingwijze, dan de leer zelf, die trouwens in de vijf bekende artikelen ter sprake kwam. Deze 'consideraties' zijn dan ook niet behandeld. Die op de Catechismus werden, op hun verzoek, in handen gesteld van de Paltzische afgevaardigden. Een uitvoerige weerlegging, door hen gegeven, 84 bladzijden groot, is nog onder de autografa van de Synode, die in de Haag bewaard worden (Verg. Dr. H. H. Kuyper, *De Post-Acta*).

Toch heeft de Synode zich niet aan eene revisie kunnen onttrekken. De Generale Staten gelastten dit (April 1619), maar de Synode heeft deze revisie uitdrukkelijk beperkt tot de inhoud van de leer. Die van de Catechismus heeft plaats gehad op 1 Mei en liep op één dag af. Hij werd voorgelezen en vond algemene instemming.

Alleen in de verklaring van het artikel over de *nederdaling ter hel* behielden enkele buitenlandse afgevaardigden voor hun kerk het recht van een andere uitleg voor.

In het bijzonder prezen de Britse Godgeleerden de Catechismus en zeiden: "Dat noch de hare, noch de Franse Kercken sulcken bequamen Catechismum hebben; dat die mannen, die de selve hebben ingestelt, te dier tijdt sonderlingh met de Geest Gods waren aangedaen geweest; dat die selve in verscheyden andere saecken eenighe Theologen waren te boven gegaen, maer in het stellen van dien Catechismum haer selven hadden overtreft" (TRIGLAND, *Kerckelycke Historien*, pag. 1145).

In de Acta van de Synode van diezelfde dag - lang is er dus niet over gehandeld - werd toen de volgende verklaring gesteld: "Is met eendrachtighe en over-eenstemmende advijsen, soo van de uytheemsche als van de inlandsche Theolog verclaert, dat de Lere inde Catechismo van de Palts begrepen, in alles met Godes Woort was accorderede, en dat in deselve niet was begrepen (dan) 't welcke solide schijnen als daarmede niet overeen comende, te moeten verandert ofte verbeterd worden, ende dat deze Catechismus een seer wel gestelde cort begrijp was van de rechtsinnige Christelicke Lere; zoo wij selic geaccommodeert, niet alleenlic naert begrijp van de teerdere jonckheyt, maar ooc tot bequame onderwijsinghe van de gener, die tot hare jaren waren gecomen. En dat de selve derhalve met grote stichtinge in de Nederlantsche

⁴¹ Verg. Dr. A. J. VAN 'T HOOFT, *De Theologie van Heinrich Bullinger*, 187 v.v.

Kercken mochte gheleert, ende in alle manieren behoorde gehouden te worden."

Van deze goedkeuring is toen acte van approbatie opgemaakt en aan de Staten verzonden. Later, na het vertrek van de buitenlandse afgevaardigden, is de tekst van de Confessie behoorlijk nagezien en vastgesteld. Bij de Catechismus heeft men deze moeite niet genomen, of misschien omdat het geen oorspronkelijk Nederlands geschrift was, zich daartoe niet gerechtigd geacht.

Wel heeft de Synode voor iets anders gezorgd. Van meer dan een zijde was een gravamen (bezwaar) ingebracht over de verwaarlozing van de Catechismus-prediking. In de 14e zitting heeft de Synode daarover gehandeld en toen het 61^e Artikel van de laatste Nationale Synode vernieuwd, waarbij bepaald was: "Dat de Predicanten in alle plaatsen ordinarelick inde namiddaeghsche predicatie, de somme van de Christelicke lere in den Catechismo nu ter tijdt inde Nederlandsche Kercken aengenomen, begrepen cortelicken sullen verclaeren, op dat hy also alle jaren geabsolveert moghe worden, daar de afdelinge desselvighen Catechismi, tot dien eynde ghemaectt."

Alle mogelijke bezwaren daarvoor werden weersproken; zoals, dat deze namiddag-diensten "om de weynicheyt van de toehoorderen in sommige dorpen niet sullen mogen versuijmt ofte naerghelaten worden, al ist dat de Predicantē maer alleene voor hare familien souden moeten predicken ; dewyle sonder twijffel, indien de herders met het exempel harer familie voorgaen, metter tijt vele genoeg tot die predication sullen comen." De Magistraten zullen te hulp geroepen worden om "alle dienstbare ofte dagelicsche wercken ende voornemelic, de spelen, suyperijen ende swelgerijen ende andere ontheyliginghen des Sabbaths", waarmede men vooral op de dorpen de Zondagnamiddag pleegde door te brengen, met strenge plakكاتen te verbieden.

De combinatiën van twee gemeenten door een predikant bediend moeten dan ook zo eenigszins mogelijk worden afgeschaft. Of anders moet om de beurt in beide gemeenten de Catechismus gepredikt worden. De visitatoren zullen op dit alles letten en, bij nalatigheid, zal de classis over zulke gevallen de kerkelijke censuur toepassen. Zeeveel prijs stelde de Synode op de Catechismus-prediking.

Maar ook het onderwijs aan de kinderen en aan de aankomende leden van de gemeente mocht niet vergeten worden, want al lang bestond het bezwaar, dat de Catechismus als leerboek daartoe minder geschikt was. De Gereformeerde kerken hebben voor dit onderwijs grote zorg gehad en ook de Dordtse Synode heeft er in twee zittingen hare volle aandacht aan gewijd.

In de 14e zitting werden alle buitenlandse afgevaardigden verzocht of "sy een bequame wegh wilden bedincken tot onderwysinghe van de jonge en oude." Aan deze uitnodiging werd gaarne voldaan en de rapporten werden reeds de volgende dag ingeleverd. Zij bevatten goede raadgevingen en belangrijke mededelingen, over de regeling dezer zaak in andere landen. Niet weinig werd daaruit in het besluit van de Synode overgenomen. Dit ving aan met de herinnering waarop ook de Emdense theologen gewezen hadden, dat er drieërlei wijze van catechiseren moest waargenomen worden, dat door de ouders in de huizen, door de schoolmeesters in de scholen, en door de predikanten, ouderlingen, lezers en ziekenbezoekers in de kerken. De Magistraat moet verzocht worden dit heilig en nodig werk te bevorderen. Dwangmaatregelen anders dan tot wering van verkeerde Catechismussen worden niet gevraagd.

De Synode had ook deze goede raad van die van Bremen ontvangen: "Gelt boeten, gevanckenissen ende diergelycke politijcke correctie achten wij niet gheraden inde Kercke in te voeren als strijdende met de Christelycke sachtmoedicheyt en in geen van beyde de Testamenten eenigh exempel hebbende, jae dat selvige ooc schadelic te syn

weten wy door ervaarenheyt van verscheydene kercken, 't welke wy ooc van dese quartieren vreezen."

Wat het onderwijs van de meesters betreft, werd er op aangedrongen, dat zij een "eerlicke gagie" zouden ontvangen, dat ook op alle dorpen scholen moeten opgericht worden en de kinderen van de armen onderwijs zouden krijgen om niet.

Alle rapporten hadden nadruk gelegd op het noodzakelijk onderscheid in het onderwijs aan volwassenen en dat aan kinderen. In de Palts werden aan de plattelandsbevolking alleen een twintigtal, de voornaamste, vragen van de Catechismus ingeprent. Tot die vragen beperkte men ook in Hessen het onderwijs van de jongeren, waar men de kinderen van omtrent 5 jaar al de voornaamste stukken naar die twintig vragen moest 'instampen'; op de lagere en Latijnse scholen moest alle dagen twee uur daaraan besteed worden.

Die van Emden verklaarden, dat bij hen kinderen van 8, 9, 10 jaar al hun gehele Catechismus kenden. Men begon ze daar ook op vijfjarige leeftijd de voornaamste stukken te leren. Voor elk Avondmaal moesten de predikanten voor de volwassenen in twee predicatiën op de voorafgaande Zondag de gehele Catechismus repeteren. Niet alleen voor de toelating tot het Avondmaal werd een onderzoek ingesteld naar de kennis van de Catechismus, maar de Hessische afgevaardigden verlangden, dat bij het huisbezoek ook de huisvaders en huismoeders zouden ondervraagd worden, alleen niet in het bijzijn van de huisgenoten. Het geschiedde bij hen vooral bij aangifte tot de Doop en tot een huwelijksinzegening. In Zwitserland had de predikant het recht het huwelijk op te schorten, als de kennis van de aanstaande echtgenoten nog onvoldoende was.

De Synode nam zeker van dat alles met belangstelling kennis, maar bepaalde zich tot het besluit, dat niet alleen het van buiten leren, maar vooral het "tamelic verstaen" van de leer moest bijgebracht worden; dat de predikanten om zich moesten verzamelen, die leerzaam waren, lidmaten en anderen, om ze nader te onderrichten; die zich tot de gemeenten begeven moesten drie of vier weken te voren naarstig onderwezen worden; en door schoolbezoek moeten de predikanten zich op de hoogte stellen van het onderwijs van de schoolmeesters.

Voorts besloot de Synode, dat drieërlei boekjes of formulieren gebruikt zouden worden: een, inhoudende de 12 Artikelen, de tien geboden, het gebed des Heeren, de instelling van de sacramenten en van de kerkelijke tucht, met korte gebeden, eenvoudige vragen, en de voornaamste spreuken uit de Schrift; een tweede, dat een kort begrip zou bevatten van de Heid. Catechismus, naar het exemplaar van de Palts of van Middelburg, of een door de Synode gesteld.

Het derde was dan de Heidelbergse Catechismus zelf. Tot opstelling van de kleine Catechismus werden aangewezen Franciscus Gomarus, Johannes Polyander, Ant. Thysius, Herm. Faukelius, Balthazar Lydius en Godefridus Udemannus.

Deze commissie heeft in de 177^e zitting, dus na het vertrek van de buitenlandse afgevaardigden, twee dagen voor het scheiden van de Synode, rapport uitgebracht. Zij bracht twee kleinere leerboekjes ter tafel. Er was alleen nog maar tijd om het kleinste voor te lezen. Er heeft ook blijkbaar niet veel neiging bestaan het grotere in te voeren. Men vreesde, dat deze nieuwe boekjes op naam van de Synode uitgegeven, verwarring in de gemeenten zouden brengen en tot disreputatie van de aangenomen Catechismus zouden strekken. En de bedoeling van de Synode was nu eenmaal het voor goed vaststellen van de eenheid van de leer. Over het kleinere boekje besloot men, dat dit niet afzonderlijk zou worden uitgegeven, maar dat men een gedeelte daarvan zou

voegen bij het A B C boekje reeds voor het leesonderwijs op de scholen in gebruik. Zo had men het immers ook in de Hessische kerken gedaan.

Ten opzichte van het grotere boekje werd besloten, dat de kerken dat van de Synode zouden mogen gebruiken, of het andere door de kerk van Middelburg gesteld en uitgegeven.

Met dit laatste wordt bedoeld het bekende *"Kort Begrip van de Christelijke godsdienst, voor hen die zich willen begeven tot des Heeren Avondmaal."* Dit boekje, nog bij velen in gebruik, is gesteld door Herm. Faulkelius in 1608, op verzoek van de Kerkenraad te Middelburg, om voor de jongere leerlingen eenheid te brengen in de leerwijze met de Catechismus.⁴² Want zolang men de "Korte onderzoeking" door Micron uit de grotere Catechismus van A Lasco gemaakt, volgde, bleef die eenheid ontbreken. Kort Begrip heeft grote ingang gevonden en, omdat het reeds jaren lang in gebruik was, heeft ook de Synode daaraan de voorkeur gegeven en haar eigen concept ongedrukt gelaten. Niet allen hebben zich daarmee verenigd. Op de Zuid-Hollandsche Synode in 1619 werd onderzoek naar het boekje van de Synode gedaan, maar het volgend jaar is deze begeerte terwille van de eenheid met de christelijke Catechismus onderdrukt en werd gewezen op het gebruik van het "Kort Begrip". In het vaderland van dit boekje op de Zeeuwse Synode van 1620, besloot men twee nieuwe vragenboekjes te laten ontwerpen door Ds. W. Teelinck, die ook op naam van die Synode uitgegeven zijn, wat door Faulkelius zelf, daartoe door de Staten geraadpleegd, niet verhinderd werd. Zijn boekje had eenmaal gezag verkregen. Het werd weldra opgenomen in de uitgaven van de belijdenis- en liturgische schriften en heeft zich tot op heden gehandhaafd.

Het Kort Begrip is in veler oog een verkorte Catechismus. Inderdaad is het schoonste gedeelte van de Catechismus er om van de wille van de kortheid uit weggefallen en het leergeraamte is overgebleven. De Wet wordt hier overgebracht naar het eerste deel, en over vraag 7-9 zegt Prof. Doedes niet ten onrechte, dat de leerling hier "dit monsterachtig begrip van zichzelf krijgt, dat hij van nature geneigd is God en de naaste te haten, dat hij toch goed door God geschapen is en tevens geheel verdorven is ten gevolge van de val van Adam en Eva."

Nee, wie de leergang van de Catechismus volgen wil, neme de Heidelberger zelf of de voornaamste vragen er uit.

Wanneer wij nu verder de lotgevallen van de Catechismus moesten beschrijven, dan zou dit worden een verkorte geschiedenis onzer vaderlandse kerk, waarmee dit leerboek geheel is samengeweven. In de leertwisten en sectarische verschijnselen, waaraan onze kerk zo rijk was, had de Catechismus een woord mede te spreken, en de namiddagpreek gaf vanzelf de aanleiding daartoe. Zij bood de gelegenheid om de gevoelens van andersdenkenden eens duchtig te geselen. Het stichtelijke trad dan niet zelden voor de leerheiligheid op de achtergrond. En ieder wist dat leerboek naar zijn gevoelens uit te leggen. Wie zal een volledige lijst geven van de werken, die al tot verklaring, bestrijding, verdediging er van geschreven zijn? Uitdrukkelijk hebben de Gereformeerden formeel op de voorgrond gesteld, *dat de Catechismus aan de Schrift getoetst moest worden en daaraan onderworpen was*, maar inderdaad was voor hen afwijking van de Catechismus afwijking van de waarheid, en in de schatting van het volk stond hij met Gods Woord gelijk.

Dit werkte vanzelf reactie. Zo is hij vergoed en verguisd, aangebeden en gegeteld, geliefd en gehaat. Hij heeft rijkelijk zijn deel gehad van de beroeringen en

⁴² Kort Begrip wordt in veel kerken als leerstof gebruikt voor de Belijdeniscatechisatie.

veranderingen, die er gingen door het leven van de kerk. Het zou een boekdeel vergen dit alles te beschrijven. Dat is zo voortgegaan tot in Franse tijd, toen hij zelfs in de staatkundige beroeringen werd betrokken en door een volksrepresentant in de Nationale Vergadering aangevallen, maar door Ewaldus Kist, predikant te Arnhem, zegevierend verdedigd werd. Ook destijds toen nog uit de algemene erkenning die de verdediger te beurt viel dat dit leerboek zijn plaats in de harten behouden had.

Maar andere tijden braken aan, die geheel het bestaan van de kerk bedreigden en voor een strijd over geloofsvraagstukken geheel ongeschikt waren. Na de herstelling van de kerk 1816 drongen zij zich opnieuw op de voorgrond. Spoedig werd er weer getwist over het gezag van de belijdenisschriften en weer nam de Catechismus daarbij zijn plaats in. Doch de ontwikkeling van de wetenschap, ook van de theologie, kon hij niet tegenhouden. Zij scheen al verder af te voeren van dit oude leerboek. Inderdaad kwamen tal van vraagstukken aan de orde, die men vroeger niet kende, waarop de oude Heidelberger uit 1563 geen antwoord geeft en de vraagstukken, die hij behandelt, kwamen geheel anders te staan voor de kinderen van later tijd. Als handleiding voor de catechisatie kon men met dit boek alleen niet meer volstaan. Tal van andere vragenboekjes verschenen, meer naar de behoeften onzer dagen, maar zij verdrongen elkaar, als vlinders van één dag in vergelijking van dit oude leerboek. Nog handhaaft het zich in de gemeente. De Catechismusprediking bleef voortduren, niettegenstaande in 1860 bepaald werd, dat de predikanten daartoe niet meer verplicht zouden wezen. De gemeente is, althans op het platte land, er op gesteld, en wij zouden deze goede gewoonte niet graag zien ophouden. Wie zal er wat beters voor in de plaats stellen? Een uiteenzetting van de geloofs- en zedeleer in geregelde volgorde aan de hand van dat leerboek brengt de leraar tot behandeling van onderwerpen, die anders niet zouden ter sprake komen. De afneming van de belangstelling in deze prediking wijte men niet alleen aan de stof zelf, maar óf aan de behandeling van de stof, óf aan het uur van de samenkomst, óf ook daaraan, dat zij gewoonlijk samenvalt met de doopsbediening. Dat men zoveel mogelijk deze bezwaren wegneme en de belangstelling zal herleven. Maar dan zal men de Catechismus moeten stellen in het licht van de behoeften en vraagstukken van onzen tijd. Hij biedt er overvloedig gelegenheid toe. Zo kan hij ook nu nog van de gemeente tot grote zegen zijn, want de waarheid, die hij belijdt is onveranderlijk en dierbaar aan het hart, dat als dat van Frederik, de vader van dit leerboek "hervormd is naar Johannes 3".

III. Vorm en indeling van de Catechismus

Catechismus betekent een boek, waarin enige leer of beschouwing wordt voorgedragen in de vorm van vragen en antwoorden. Deze methode van onderwijs noemt men de Socratische, (beter nog de erotematische) omdat zij reeds door de wijsgeer Socrates, 4e eeuw vóór C., bij zijn onderwijs werd gevolgd. Als naam voor een boek komt deze uitdrukking eerst na de Hervorming in gebruik. Deze vorm van onderwijs sluit zich waarschijnlijk aan bij het middeleeuws gebruik van de ondervraging van de dopeling of zijn peten bij de doop, *Catechismus* genoemd; ook de biechtboeken voor de geestelijken waren in dezen vorm van vraag en antwoorden. De Boheemse Broeders hadden reeds vóór de Hervorming voor het onderwijs van de kinderen een vragenboek. Luther koos deze vorm, opdat de vader zijn kinderen zou kunnen onderwijzen en overhoren; en sinds is zijn voorbeeld door velen gevolgd.

Het eerste onderwijs in de christelijke kerk was gericht op de Doopsbelijdenis.

Later, 3e eeuw, kwam er het gebed des Heeren bij. Augustinus voegde er een onderwijs in de *voorschriften Gods* (*Praecepta Dei*) aan toe.

De Roomse kerk onderwees het Ave Maria, de evangelische raadgevingen, de drie theologische deugden (geloof, hoop en liefde), de 6 (of 7) werken van de barmhartigheid (Matth. 25: 35, 36); de acht zaligsprekingen (Matth. 5 : 3-10), de drie hoofdzonden, de zeven of in 8 voornaamste zonden, de 6 zonden tegen de Heilige Geest; de 9 "vreemde" zonden (het deel hebben aan andere zonden), de 4 ten hemel schreiende zonden (Gen. 4: 10; 18 : 20 vv.; Ex. 2: 23; Jac. 5 : 4).

De Hervorming bracht het catechetisch onderwijs weer terug tot de vijf voornaamste stukken, die naar Luther's voorbeeld in verschillende Catechismussen behandeld werden, maar waarbij aan het Bijbelse onderwijs geen mindere zorg gewijd werd.

In de behandeling en verdeling van de leerstof onderscheidt zich onze Catechismus zonder twijfel boven de anderen. Deze zeiden van Ursinus, omdat zij dit boek geheel als zijn werk beschouwden, "dat hij in zijn andere geschriften bijna al hun andere theologen, maar in vervaardiging van de Catechismus zichzelf overtroffen had. "

Luther behandelt achtereens de tien geboden, de geloofsbelijdenis, het Onze Vader en de sacramenten; Calvijn volgt in de Catechismus van Genève deze volgorde: Geloof, tien geboden, gebed, woord Gods, de sacramenten. A. Lasco heeft deze verdeling: de kennis Gods, de Wet, de macht van de Wet, de christelijke vrijheid, de Apostolische geloofsbelijdenis, het Onze Vader, de sacramenten.⁴³

Een andere weg volgt de Heidelberger. Hij gaat dadelijk uit van de behoefte des harten aan troost en de verzekerdheid daarvan bij de christen, om nu in de tweede vraag onmiddellijk de verdeling op te geven, de drie stukken, ellende, verlossing en dankbaarheid, nodig te weten om in deze troost zalig te leven en te sterven. Men heeft gevraagd, hoe Ursinus aan die verdeling zou gekomen zijn. Zij werd teruggevonden in een Luthers geschrift: "Ein Kurze Ordenliche Summo von den rechten Waren Lehre unsers.... glaubens", uit het jaar 1547.

Evenwel is het waarschijnlijker, dat wij de oorsprong elders zoeken moeten. Gooszen zegt er van: "Ongetwijfeld hebben wij hier een bewijs van de invloed, door Melancton nog steeds in de Palts en vooral op Ursinus uitgeoefend. Want het schema wordt eenvoudig gevolgd, dat aan de *Loci Theologici* van Melancton ten grondslag gelegd was, zoals het duidelijkst uitkomt in, de eerste uitgave van 1521, en dat op zijn

⁴³ Verg. J. M. REU, Quellen zur Geschichte des Kirchlichen Unterrichts in van de en. Kirche Deutschlands zw. 1530 und 1600 en de bespreking daarvan in Die Theologie van de Gegenw. Jhrg. 1907 en 1913.

beurt door de Hervormer aan de brief aan de Romeinen was ontleend geworden. Immers had Paulus ook de troost, het heil, de verlossing in Christus, in hun gehelen omvang in het licht doen treden door eerst te spreken van de Zondige Mensheid buiten Christus (Rom. 1: 13 - 3 : 20) ; door vervolgens uiteen te zetten het grote drama (=lijdenshistorie) van de Verlossing zelf (Rom. 3: 21- 11: 36), en door tenslotte van het dankbaar Leven van de Christen te gewagen (Rom. 12: 1 e.v.)."

Toch neemt dat het oorspronkelijke en voortreffelijke niet weg van de goede greep, die met deze verdeling gedaan is, waarbij nu de verschillende stukken: de Wet, de Geloofsbelijdenis, het Onze Vader, de Sacramenten, die ook in de andere Catechismussen besproken worden, hun eigene plaats en betekenis ontvangen. Hoeveel wij nu van dit alles aan de invloed van de verschillende godgeleerden in de Palts moeten toeschrijven, is ons niet recht bekend. Dit weten wij, dat het eerste concept door Ursinus gemaakt, maar afgekeurd, een andere indeling (in vier stukken) en leidende gedachte had. Daar staat de gedachte van het verbond op de voorgrond. Over het algemeen is het eerste concept veel meer speculatief-theologisch dan de Heidelberger; ook het tweede concept, daarna door Ursinus ingeleverd, was er niet vrij van. Men krijgt de indruk dat men daarna bij de opstelling van onze Catechismus zich eerder van Calvijn verwijderd heeft dan dat men hem zou genaderd zijn. Dit is het geval bijvoorbeeld met de sobere bespreking van de uitverkiezing en het weglaten van de vraag, of God wel rechtvaardig handelt tegenover hen, aan wie Hij de genade des geloofs en van de bekering niet geeft.

De Kerkendienst neemt in het oorspronkelijk ontwerp een tiental vragen in beslag en blijft in de Catechismus tot één vraag 65 beperkt. De tucht wordt van de dienaars en oudsten overgebracht bij de gemeente en de reden van de tucht vooral gezocht in de bewaring van de zuiverheid van de gemeente, waarbij de invloed van A Lasco's richting tegenover die van Calvijn duidelijk is, die in de tucht vooral de beveiliging vindt van de heiligheid van het Sacrament.

Eindelijk onderging de beschouwing van het Avondmaal geen geringe wijziging, eerst in het tweede concept, daarna nog eens in de Catechismus zelf. Niet alleen als tekenen en zegelen, mochten brood en wijn worden opgevat. De *unio mystica*, zoals wij die in vraag 76 en 79 van de Catechismus vinden neergelegd, werd meer op de voorgrond gebracht, en dat was weer naar de geest van Calvijn, die in het Avondmaal zag een vereniging met het verheerlijkte lichaam van Christus in de hemel.

Tegelijk is het ook een nadering tot de Lutherse beschouwing van de waarachtige tegenwoordigheid van Christus bij het Avondmaal. Zo is het dan niet zo gemakkelijk de Catechismus in zijn geheel in te delen bij een van de richtingen, die in de Hervorming meespreken, omdat allerlei invloeden op zijn samenstelling hebben ingewerkt. Zuiver en alleen Calvinistisch is hij evenmin als Zwingliaans of Melanchtoniaans. Hij neemt zijn eigen plaats in, en wordt door sommigen beschouwd als de uiting van die geest van de Duits-Zwitserse Hervorming, die vooral door Bullinger vertegenwoordigd wordt; en dat op goede gronden. (M. A. GOOSZEN, *De Heid. Catechismus, Inleiding*, 149 e. v.v.)

Zeker is het, dat wij de ruime geest, de heldere uiteenzetting, het Bijbels karakter en de praktische toepassing van de geloofswaarheid, zoals zij ons in de Catechismus wordt uiteengezet, niet genoeg kunnen roemen. Waarmee niet gezegd is, dat hij zich overal onthoudt van een te verstandelijke redenering, zoals die in zijn dagen niet was te ontgaan.

Naar de opgegeven verdeling behandelt de Catechismus in bel, eerste stuk, van 's *mensen ellende*, achtereenvolgens de toetssteen, de oorsprong, de omvang en de straf

van de zonde. Daaraan worden negen vragen gewijd, en het is recht Nieuw-Testamentisch als hier de wet alleen maar in haar hoofdsom ter sprake komt.

Als zo de behoefte gewekt is, gaat hij over tot het tweede stuk: *Van 's mensen verlossing*. De noodzakelijkheid van zulk een Middelaar als Christus is wordt nu aangetoond, waarna de vraag: "Waaruit weet gij dat?" ons bij het Evangelie bepaalt en bij de noodzakelijkheid en het wezen des geloofs. Nu is de overgang gevormd tot de uiteenzetting van de inhoud des geloofs aan de hand van de Apostolische geloofsbelijdenis, waaraan zich dan aansluit de rechtvaardiging door het geloof en de goede werken, terwijl dit deel besluit met de bespreking van de Sacramenten en de tucht.

In het derde stuk: *Van de Dankbaarheid* vormt dan de behandeling van de noodzakelijkheid van de goede werken en van de bekering de overgang tot de uitlegging van de Tien geboden en van het gebed. Wij zullen niet tegenspreken, dat hier of daar niet enige verbetering in de volgorde van de vragen ware te brengen, maar over het geheel volgt de Catechismus toch een geregelde gedachtegang, en elk stuk, dat destijds gerekend werd te behoren tot het onderwijs in de leer van de zaligheid, vindt hier zijn plaats.